

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184477

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 914
K 84 M.

Name of Book माझी विक्रयत ची

सफर

Name of Author कौरट कर

माझी विलायतची सफर

लेखक

विठ्ठल केशवराव कोरटकर

एल्.एल्. बी. (यु. वेल्स)

किंमत १॥ रुपया

प्रकाशक :

रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनवार, पुणे २

- १ पुढील आवृत्ति व उतारे घेणे वगैरे सर्व हक्क लेखकाकडे.
- २ मुखपृष्ठावरील चित्र रा. दिनानाथ दलाल यांचे आहे.

डिसेंबर १९४६

मुद्रक :
गोपाळ बळवंत जोशी
आनंद मुद्रणालय
१९६/४६ सदाशिव, पुणे २

●
पितृ चरणीं
समर्पण
●

स्वा ग त

विलायतेला काय, जाणारे हल्ला शेंकडोशें झाले आहेत ! अशा प्रत्येक प्रवाशानें आपलें प्रवासवर्णन लिहिण्याचें मनांत आणलें तर किती तरी पुस्तकें तयार होतील ! पण त्या प्रत्येक पुस्तकांत नवीन असें काय वाचकांस वाचावयास किंवा मनन करावयास मिळेल ? लेखकाच्या अंगी जर तशी उच्च दर्जाची कला असेल तर मात्र गोष्ट वेगळी ! साध्याच विषयांतला मोठा आशय, जो इतरांना कधीच दिसत नाही तो, तो प्रमत्त करील आणि आपण त्याच्या लेखनानें मोहून जाऊं किंवा चकित होऊं. एरवी त्याच वाटेनें, तशाच बोटींतून, आणि तेवढ्याच थाटानें जाणारे प्रवासी निरनिराळें असें काय सांगणार कीं जें वाचण्यास आपणांस उत्कंठा वाटे !

एकेकाळीं विलायतेला जाणें म्हणजे कांहींशी अपूर्वाईची गोष्ट होती. आतां तशी स्थिति नाही. अनेकांनीं केलेलीं आपल्या विलायतेच्या सफरींचीं मोठमोठीं वर्णनात्मक पुस्तकें आपणांसमोर आहेत. पावर्गींनीं आपला ' विलायतचा प्रवास ' लिहिला तो काळ निराळा होता. आजहि तें पुस्तक अभ्यासासाठीं नेमलें जातें. कारण पावर्गींची संस्कृतशब्दघटित चमत्कृतिजनक लेखनपद्धति हें होय. चिटणीसांचें किंवा राजेसाहेब भोर यांचीं सचित्र विलायतप्रवासाचीं पुस्तकेंहि आपणांस माहितीच्या दृष्टीनें उपयोगी पडण्यासारखी आहेत.

मग विठ्ठलराव कोरटकरांनीं हा प्रयत्न कां केल्या? आणि त्याला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती मला कां केली? विलायतेच्या प्रवासाची माहिती पुरवावी हा कांहीं त्यांचा अर्थातच उद्देश नाही. एक गोष्ट खरी आहे की, आपल्या इष्टमित्रांत आपण आपल्या रोजच्या प्रवासाच्या गोष्टींही पोटभर बोलतो. किंबहुना तसें केल्याशिवाय आपल्याला चैनच पडत नाही. तेव्हां अशा आपल्या इष्टमित्रांपैकी ज्यांना हा आनंद उपभोगतां आला नाही त्यांना थोडी फार तरी आपली आठवण रहावी हा एक उद्देश विठ्ठलरावांचा अमला पाहिजे असें आपणांस समजतां येईल.

पण एवढाच कांहीं त्यांच्या मनांतला हेतू दिसत नाही. विठ्ठलरावांच्या या विलायतेच्या सफरीं 'त कांही विशेष आहेत. विठ्ठलरावांचे साधुस्वभाव घडाल कै. न्या. मू. केशवराव यांनीं धन आणि कीर्ति यांची भरपूर जोड करून ठेविली होती. तेव्हां, विलायतेला जाऊन येणें कांहीं विठ्ठलरावास विशेष जड नव्हतें. पण विठ्ठलरावांना जर मित्रांनीं डिवचलें नसतें तर त्यांच्या मनांनें उचल केली नसती आणि विलायतेची वारी त्यांना कदाचित् घडली हि नसती. तेव्हां विठ्ठलरावांना आला असा योग जरा क्वचित् येण्याऱ्यांपैकींच म्हटला पाहिजे. आणि त्यांची ही सफर वाचून त्यांच्या सारखी अनुकूलता असणाऱ्या दुसऱ्या कोणास हि तशी प्रेरणा झाली तर तो लाभ कांहीं कमी आहे असें म्हणतां यावयाचें नाही. असा लाभ घडावा आणि घडवून घ्यावा असा हेतू इतक्या वर्षांनीं हें वृत्त प्रसिद्ध करतांना विठ्ठलरावांच्या मनांत डोकावून गेलाच नसेल असें नाही.

दुसरा हा हि एक विशेष त्यांच्या या सफरींत आढळतो. विठ्ठलराव विलायतेस गेले ते असे एकदम आणि परत आले ते हि एकाएकी! सुखदुःखाचा ही अशी अचानक भेट किती चमत्कारिक म्हणावी लागेल! पण तें असो! विलायतेस विठ्ठलराव पोचले खरे, पण पुढें काय? पक्को आखणीच नव्हती. अखेर त्यांस इंग्लंड सोडून वेल्स देश गांठावा लागला! इंग्लंडमध्ये गेलेले आणि जाणारे पुष्कळ, पण शिक्षणासाठीं वेल्स देश ज्यांच्या वाट्याला येतो असें आपल्यांतले किती? आणि विठ्ठलरावांचा हा वेल्स-योग मग अपूर्वाईचाच म्हणावयास नको काय? बरे, तेथें ते कांहीं चारआठ दिवस राहून फेरफटका करून आले असें थोडेच होते? गेलेच मुळीं अभ्यासासाठीं!

मग राहावें लागलें चार वर्षे ! कोणाला खरें वाटणार नाही, पण इंग्लंडचा भाग वाटणारा हा वेल्स देश परंतु येथले लोक वंशानें आणि भाषेनें इंग्लिशपेश्यां निराळे आहेत ! आणि आपण येथें इंग्रजांची एवढी प्रशंसा गातो ना, पण वेल्स मधील लॉर्ड् जार्ज सारखे इंग्लंडचे मुख्य प्रधान आणि इंग्रजी भाषेचे नामांकित वक्ते सुद्धा आपल्या वेल्श मातृभाषेचा जाज्वल्य अभिमान बाळगितात ! पण तेथें कोणी त्यांस भाषादारीचा तत्त्वज्ञान सांगू धजत नाहींत, कोणी त्यांस संकुचित म्हणत नाहीं, मागासलेले, बुरसटलेले म्हणण्यास सरसावत नाहीं आणि मुख्य प्रधानकीची वस्त्रें त्यांचे अंगावर चढविण्यास संकोचत नाहीं ! किती बोध घेण्यासारखा आहे आपण या अशा गोष्टींपासून ? 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेंत' एका संपादकीय स्फुटांत तिकडील वेल्शदेशांच्या वेल्श भाषाभिमानाचें उदाहरण मी एकवार मुद्दाम विवेचिलें होतें.

असो ! अशा वेल्श देशांत विठ्ठलराव राहिले ! या छोट्या सफरीत कांहीं वेल्श लोक, भाषा, आणि त्यांचा आणि इंग्रजाचा झालेला मेळ यांची उद्वेगक चर्चा विठ्ठलरावांनी केलेली नाहीं. पण त्यांनी तशी केली असती तर ती फारच उपयुक्त व मार्गदर्शक झाली असती यांत संशय नाहीं.

विठ्ठलरावांचे वडील हि विठ्ठलराव असतांना विलायतेस येऊन गेले हा उभयता पितापुत्रांच्या आयुष्यांतला एक चमत्कृतिजनक रमणीय प्रसंग ! विठ्ठलरावांच्या आयुष्यांतला हे प्रसंग पाहिले म्हणजे त्यांत सांगण्यासारखें कांहींतरी आहे यांत कोणासहि संशय वाटणार नाही. आणि परदेशांत झालेली आपल्या वत्सल आणि कीर्तिमान वृद्ध पित्याची भेट हीच विठ्ठलरावांची आणि त्यांची आयुष्यांतली शेवटची भेट ठरावी हाहि प्रसंग तरी पुनः किती चमत्कारिक, शोककारक, कक्षास्पद पण चमत्कृतिपूर्ण म्हटला पाहिजे !

विठ्ठलरावांना एकदम विलायतेस जावें लागलें; आणि एकदमच विलायत सोडावी लागली ! एवढें जगप्रसिद्ध पॅरिस शहर, परंतु त्यांस त्याचें पुरतें दर्शन सुद्धा घेतां येऊं नये ? किती विषाद वाटला असेल त्यांना ? पण तेवढ्यांतहि तेथील नम्रविलासगृहांची कुंटणगिरी करणारा एक भारतीय त्यांस भेटावा ही तरी काय गोष्ट म्हणावी ? या निमित्तानें आणि एकंदर पाश्चिमात्य जीवनासंबंधानें विठ्ठलरावांच्या मनावर घडलेले परिणाम हि त्यांनी थोडक्यांत सूचित केले आहेत.

कै. न्या. मू. केशवराव यांचा माझा परिचय केशवरावांच्या सार्वजनिक सेवाप्रेमामुळे सुमारे १९१४।१५ त आला आणि तो त्यांच्या देहान्तपर्यंत वाढत गेला ! हेंदराबादेत एक महिनाभर राहिलो तेव्हा केशवरावांनी मजबरोबर जातीने हिंडून आमच्या शिक्षण प्रसारकमंडळीच्या न्यू पूना कॉलेजसाठी सुमारे ४।५ हजार मिळवून दिले त्या प्रसंगाची आणि त्याच्या सौजन्यशाली आणि कष्टाळू स्वभावाची आणि मधुर सहवासाची स्मृति माझ्या हृदयांत अद्यापि ताजी आहे ! चि. विठ्ठलराव पुण्यास शिक्षणासाठी राहिले तेव्हा त्यांचा माझा संबंध वडिलांच्या या स्नेहामुळे आला आणि याच स्नेहतंतूचे बळ पडून ही प्रस्तावना मजकडून लिहून मागण्याचा आपला सर्वमान्य हक्क चि. श्री. विठ्ठलराव यांनी बजाविला.

छोट्याशा ग्रंथाला प्रस्तावना आणखी लांबविणे योग्य होणार नाही. ही सफर लिहिली तसे आणखी हि आपले अनुभव विठ्ठलरावांनी वाचकांस सादर करावे अशी इच्छा व्यक्त करून पुरे करतो.

आश्विन शु. ४।६८ }
 २८।९।४६ }
 'लोककल्याण', पुणे. }

दत्तो वामन पोतदार

माझी विलायतची सफर

पूर्व तयारी

पुण्यास असतांना कॉलेजच्या मित्रमंडळींनीं एके दिवशीं माझी खूप थट्टा केली. या वेळीं माझे धाकटे बंधू लंडन येथें होते. “ लहान बंधु विलायतेत आणि तूं येथेच रडतराऊतासारखा बस, तुझ्यांत हिंमतच नाही ” असें एकाचें बोलणें चालू असतांना मीं म्हटलें, “ त्यांत काय मी सुद्धां जातो. ” दुसऱ्या मित्रानें तांबडतोब एका कार्डावर वडिलांस पत्र लिहावयास लाविलें. घरून त्या पत्राचें उत्तर ‘ तयारी करा ’ असें येतांच मी विलायतेला जाण्याच्या तयारीस लागलों. काय शिकावयाचें, कोठें रहावयाचें वगैरे कांहींच ठरविलें नव्हतें. तोन आठवड्यांच्या आंत मला हैद्राबादेच्या रेसिडेंटकडून Pass-Port परवाना मिळाला. हिंदुस्तानी लोकांना इटालियन बोटीनें प्रवास सोडस्कर पडतो असें कांहीं लोकांचें मत पडलें म्हणून मी लॉंड्र ट्रिस्टीनोअँड मारिटाना इटालियाना कंपनीच्या S. S. Pilasna ‘ पिल्सना ’ बोटीनें निघावयाचें ठरविलें.

परदेशास जातांना आपण तेथें उत्कृष्ट रीतीनें आपला कार्यक्रम पार पाडूं, आपले दिवस सुखांत जातील, आपल्याला नवे नवे देश पहावयास मिळतील, युरोपातील लोकांच्या सहवासानें आपणांस त्या लोकांच्या राहणीसंबंधीं माहिती होईल, एकंदरीत एकप्रकारचें नाविन्य आपल्या अनुभवास येईल, दृष्टि विस्तृत होईल या कल्पनेनें मन रंगून गेलें होतें. प्रवासांत होणाऱ्या त्रासाची कल्पना मुळींच आली नाही. पण घर सोडतांना मात्र मन एकदम बिव्हल होऊन गेलें. अगदीं आयल्यावेळीं माझा निश्चय दांसकूं लागला. मनस्थिति चमत्कारिक झाली.

मी माघार घेतली. पण माझे वडील माघार घेईनात. माझे मन मात्र हेलकावे खाऊं लागलें. वडिलांनीं माझ्या खर्चाची रकम सुद्धां बँकेत जमा केली होती. हैद्राबादचे श्रीयुत, बॅरिस्टर रामचंद्र नाईक यांच्याकडे मोठी पार्टिंग फीस्ट झाली. यावेळीं असिस्टंट रोसिडेंटही हजर होते. अखेर लटकेंच धैर्य दाखवीत मीं हैद्राबाद सोडलें. मुंबईहून बोट २९ ऑगस्ट १९२८ ला निघणार होती. वाटेंत पुण्यास एक दिवस मुक्काम केला. पुण्याच्या मित्रमंडळींनीं हंसत हंसत निरोप दिला. माझ्याबरोबर हैद्राबादचे आणखी दोन विद्यार्थी श्री. शिवेंद्रबदादर आणि बिहारीलाल हे होते. बोट सुटावयाचे दिवशीं वडील हैद्राबादेहून वेळेवर येऊं शकले नाहींत, कारण याच वेळीं खंडाळ्याच्या घाटांतील रस्ता खराब झाला होता.

मुंबई सोडली

बोटीनें भोंगा (Siren) वाजविला. माझ्या मनांत विचित्र कालवाकालव चालू होती. बोटीवर चढण्याची शिडी काढून घेण्यांत आली. मातृभूमीचा आणि माझा धागा तुटल्यासारखें वाटूं लागलें. अशा वेळीं अपोलो बंदरावर खालीं जमलेल्या मंडळींत मला माझे वडील दिसले. मी डेकवर उभा होतो. बोट हलू लागली. चमत्कारिक विचारांनीं माझे मन इतकें भांबावून गेलें होतें कीं, त्यावेळची आठवणसुद्धां अजून नकोशी वाटते. बोटीवरून मीं वडिलांना नमस्कार केला थोड्याच वेळांत मुंबईच्या मोठमोठ्या इमारती देखील हळू हळू 'धुक्यांत विराम पावत असल्याप्रमाणें दिसूं लागल्या. माझ्या पोटांत अतिशय कालवाकालव सुरू झाली. मला बोट फार लागूं लागली. मी आपल्या केबिन-मध्ये जाऊन पडलों. दुसऱ्या दिवशीं दुपारी थोडा आराम वाटूं लागला. मध्यंतरीं एकाद्रे द्राक्ष खावें तर तें सुद्धां बोट लागल्यामुळें जसेंच्या तसें बाहेर येई ! मन घराकडें सारखें ओढ घेई.

S. S. Pilasna बोटीची व्यवस्था फारच सुंदर होती. माझे तिकीट दुसऱ्या वर्गाचें होतें तरी आम्हांला सगळीकडे हिंडण्याफिरण्याची परवानगी असे. बोटीस धोका झाल्यास Life-Belt बांधून आपला जीव कसा वांचवावा या संबंधीं बोटीवर कवाईत पहिल्या एकदोन दिवसांत करून घेतात. यावेळीं बोटीवर एरुच गोंधळ उडतो. खरोखरच बोट बुडते कीं काय असें वाटूं लागतें पण ही

भीति लौकरच मावळते. ही बोट म्हणजे एक राजवाडाच होता ! प्रत्येक वर्गाला एक भोजनगृह, एक विश्रांतिगृह व एक धूम्रपानगृह असतं. या शिवाय डेकवर जिकडे तिकडे सुंदर गालिचे पसरलेले असतात. प्रत्येक वस्तु अतिशय स्वच्छ आणि लकलकीत ठेवलेली असते. बसावयाच्या हॉलमध्ये एकएक टेबलाभोवती सुंदर स्प्रिंगच्या खुर्च्या ठेविलेल्या असून पामची आणि फर्नची झाडे कौशल्याने ठेवलेली असतात. येथे पियानोही ठेवलेला असतो. वेळ फावेल तेव्हा तेथे मंडळी पत्ते खेळत बसतात आणि ज्यास गाण्याची चटक असेल तो पियानोवर बसून गुणगुणू लागतो. बोटीवर सर्व सुखसोयींची तरतूद केलेली असते. दररोज कांही तरी नवा प्रोग्राम ठेवलेला असतो. एके दिवशी पाहतां पाहतां पांच मिनिटांत कॅनव्हसचा हौद डेकवर उभा करण्यांत आला ! आम्हीं पांच पंचवीस लोकांनी त्यांत उज्या घेतल्या. कधी कधी डेकवर सिनेमा दाखवीत असत तर कधी कधी बॅंड चालत असे आणि त्या सुरावर लोक नाचू लागत ! या बोटीवर एक लहानशी व्यायाम-शाळाही होती. तेथे विजेचा घोडा, विजेची सायकल आणि विजेची वल्हवावयाची छोटी होडी होती. घोड्यावर बसून बटन दाबलें की, जोरांत घोडडौड सुरू होऊन चांगलीच हाडे नरम होत असत. तसेंच होडीत बसून होडी वल्हवतांना हातास रग लागे. सायकलवर बसून सायकल चालू केली म्हणजे समोर ठेविलेल्या घड्याळावर किती वेळांत किती मैल सायकल चालली हें समजत असे. बोटीवरील प्रत्येक प्रवाश्यास सर्व प्रवाश्यांची यादी देण्यांत येते. कोण कोठल्या देशाचे आहेत वगैरे यांत नोंद केली असल्यामुळे इतर लोकांची ओळख करून घ्यावयास या यादीचा चांगला उपयोग होतो. बोटीवरील वेळ इतका आनंदांत जातो की, शेवटी बोट सोडून नये असें वाटू लागतें.

दोन तीन दिवसानंतर माझे बूट खराब झाले होते. गोऱ्या लोकांना बूट साफ करावयास कसे सांगावे म्हणून एके दिवशी केबिनमध्ये दुसरे कोणी नाही असे पाहून मी आपल्या बुटास स्वतःच लाली चढविली ! गुलामगिरीत आम्ही किती बुजरट झालो आहोत याचे मला नंतर हंसू येत असे. पुढे मी दररोज रात्री बूट केबिन बाहेर ठेवू लागलो व दररोज बूट साफ होऊ लागला !

बोटीवर वर्तमानपत्र मिळत नाही म्हणून रोजचे रोज Bulletin बातमी-पत्रक टाइप करून वांटण्यांत येत असे. बायरलेसनी ज्या बातम्या येत त्यांचा

सारांश सर्वांना समजावा म्हणून ही सोय केलेली असते. पुढे एके दिवशीं आमच्या बोटीवर एक प्रकार घडला. एक खलाशी (Mast) मास्टवरून पडून मेला. याला एका लाकडी कॅफिनमध्ये घालून जलसमाधि देण्यांत आली.

बोटीवर एक छोटेखानी दुकान होतें. तसेंच डॉक्टर, घोबी, न्हावी वगैरेंचीही व्यवस्था होती. एक पाद्रीही होता. खलाशी मेल्यावर त्याच्या आत्म्याला शांति मिळावी म्हणून याच पाद्रीनें प्रार्थना केली. प्रेतास जल-समाधि दिल्यावर बोटीनें त्या जागेस एकवेळ वळसा दिला व बोट पूर्ववत् चालू झाली. आम्हीं सर्वांनीं वर्गणी जमा करून त्या खलाश्याच्या मुलांबाळा-करितां कांहीं रक्कम पाठवून दिली. बोटीवर बहुतेक आमचा वेळ डेकवर जात असे. डेकवर बसावयाची आरामखुर्ची आपली आपण घ्यावी लागते, तीं मीं मुंबईस विकत घेतली होती. डेकवर बहुतेक लोक कादंबऱ्या वाचीत पडलेले दिसतात. हीं पुस्तकें बोटीच्या लायब्ररींतून मिळतात. कांहीं लोक धूम्रपान करीत आपापल्या देशाच्या गप्पा मारीत बसतात. हिंदुस्तानी विद्यार्थ्यांनें जरूर इतर लोकांशीं मिसळावें. अशानें विचार विनिमय होऊन आपलें मन प्रगल्भ होतें.

बोटीवर समुद्रच आपला आवडता सोबती वाटूं लागतो. अथांग समुद्राच्या निरनिराळ्या स्थित्यंतराबरोबर आपल्या मनांतही निरनिराळ्या भावना उचंबळूं लागतात. समुद्र खवळला कीं भोति वाटूं लागते तर कधीं शांत समुद्राच्या शांतिल वाऱ्यानें मन प्रसन्न होतें. डेकवरून क्षितिजाकडे शून्य मनानें पहात बसावेंसें वाटतें. समुद्रावर सूर्योदयाची व सूर्यास्ताची शोभा फारच सुंदर आणि खुलून दिसते. कोठें कोठें सील माझ्यांचे कळप सकाळचें कोवळें ऊन खात समुद्रसपाटीवर इतस्ततः उलथ्या सुलथ्या उज्या घेत असलेले दिसतात ? लाटा बोटीवर आदळून फुटूं लागल्या म्हणजे तुषार उंच उडून सुंदर मोत्यांचे ढीग उंच फेंकले जात आहेत कीं काय असा क्षणभर भास होतो ! बोटीच्या मागच्या भागास एका दोरखंडास एक चक्र बांधलेलें असतें ! असें सांगत कीं या चक्राच्या फिरण्याच्या वेगावरून बोटीचा वेग ठरविण्यांत येतो. बोट कोणत्या वेगानें चालली आहे वगैरे बातमी नोटीस बोर्डावर लिहिलेली असते. तसेंच पश्चिमेकडे जात असतां घड्याळांत सारखा फरक पडतो. आम्हांला आपलीं घड्याळें दररोज बोटीच्या घड्याळावरून लावून घ्यावीं लागत. आमची बोट साधारण ७५ मैलांच्या वेगानें अरबी समुद्रांतून वाट काढीत होती. दिवसां व

रात्री डेकच्या कठज्याला टेकून आम्ही किती तरी तासचे तास घालविले असतील ! रात्री बोट वेगाने चालू लागली म्हणजे पाण्याला इतक्या जोराने कापून जाई की, या पाण्यांतूनसुद्धां घर्षणामुळे ठिणग्या उडत ! रात्रीचा सौम्य आणि शीतल समुद्रावरचा वारा, डोक्यावर चंद्राची चमकणारी कोर आणि त्या भोंवती अनंत ताऱ्यांचा लुकलुकाट अशावेळी आपल्या बोटीपासून कांहीं अंतरावर दुरून दुसरी बोट जाऊ लागली म्हणजे त्या दुसऱ्या बोटीची शोभा तर अवर्णनीयच; हजारों दिवे पाण्यावर तरंगत असल्याचा भास होतो. समुद्रावरची दिवाळीच ही ! ही शोभा दुर्बिणींतून पहावयास फारच मौज वाटते. अशा वेळी दुसऱ्या बोटीतील अनोळखी लोकही आपापले हातरुमाल फडकवून आनंद व्यक्त करतात.

एडन

मुंबई सोडल्यापासून पांचव्या दिवशी आम्हाला एडनचे खडकाळ डोंगर दिसू लागले. बोटीवरून जमीन दिसू लागली म्हणजे सर्वानाच आनंदी आनंद वाढू लागतो. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर आनंदाची छटा दिसू लागते आणि प्रत्येक जण जमीनीवर पाय ठेवण्यास उत्सुक झालेला दिसून येतो. आमची बोट समुद्रांत बऱ्याच दूर अंतरावर थांबली. आम्ही लहान लहान होड्यांतून बंदरावर गेलो. इष्टमित्रांना लिहिलेली पत्रे पोष्टांत टाकून थोडासा फेरफटका केला. एडनला हिंदुस्थानी लोक पुष्कळ दिसून येतात. एडनला कांहीं लोक मोटारीतून पाण्याचा तलाव पहावयास गेले. एडन हे अरबस्तानचे बंदर आहे. येथे अरबी व हबशी लोकांचा मोठा भरणा आहे. पूर्वीपासून हिंदुस्थानशी व्यापाराबद्दल या ठिकाणची प्रसिद्धि आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीने हे बंदर १८३९ मध्ये आपल्या ताब्यांत घेतले. येथील लोकसंख्या सुमारे ४५००० च्या वर आहे. बोटीवर लागणाऱ्या खाय सामानाचा सांठा एडनवर करून घेण्यांत येतो. उंच, सडपातळ आणि गोरे अरब मण्यांचे सामान, काढ्या, गालिचे, सिगारेटस् वगैरे विक्रावयास बोटीवर येतात. यांचे भोंवती एकच गर्दी होते. आमच्या बरोबर असलेल्या एका गृहस्थाने चाळीस पन्नास रुपयास सर्व अरबी पोषाकच विकत घेतला. एडनला आपले नाणे चालते. या पुढे मात्र रुपये कोणत्याही देशांत चालत नाहीत म्हणून मी माझ्या जवळचे उरलेले

रुपये बदलून त्यांचे पौंड करून घेतले. बोटीवर जे दलाल येतात ते एकाद्वे काळें सावज मिळालें तर त्यास चांगलाच धोका देतात. गडबडीत कमी पौंड्स हातीं देऊन चालते होतात. म्हणून बोटीवर प्रथम Inquiry Bureau मध्ये भाव विचारणे बरें. संध्याकाळीं चार पांचाचे सुमारास आमची बोट एडन वरून हलली व आम्ही तांबड्या समुद्रांतून प्रवास करूं लागलों. याला तांबडा समुद्र असें नांव कां पडलें याचा आम्हाला अखेरपर्यंत पत्ता लागला नाहीं. अरबी समुद्रांतून आमची बोट हेलकावे खात खात आली ती आतां तांबड्या समुद्रांत शांतपणें चालू लागली होती.

सुवेझ कॅनॉल व बंदर

सुवेझच्या आखाताच्या एका कोपऱ्यावर सुवेझ बंदर वसलेलें आहे. इजिप्तच्या ताब्यांत हें बंदर आहे. हिंदुस्तान आणि इजिप्तमध्ये दळणवळणाचा जमिनीवरचा मार्ग होता तेव्हांपासून हें ठिकाण व्यापाराच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें गणलें जात आहे. इ. स. १८६९ सालीं जेव्हां सुवेझ कॅनॉलचें काम पूर्ण झालें तेव्हांपासून तर या बंदरास फारच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. सुवेझ कॅनॉलच्या योगानें तांबडा समुद्र आणि भूमध्यसमुद्र जोडला गेला आहे. द. लेसेप्स नांवाच्या एका फ्रेंच इंजिनियरनें हा कालवा तयार केला. यापूर्वी हिंदुस्तानांत युरोपांतून बोटी आफ्रिकेस वळसा घालून येत होत्या. सुवेझ कॅनॉल झाल्यापासून दळणवळणाचा मार्ग फारच सुलभ झाला आहे. सुमारे सहा हजार मैलांचें अंतर कमी झालें. या कालव्याची लांबी सुमारे ८६ मैल आहे. पण कालव्यांतून एक मोठी बोट जाईल एवढाच मार्ग आहे. कॅनॉलच्या दुतर्फा वालुकामय प्रदेश दिसूं लागतो. कोठें कोठें कांटेरी झुडपे नजरेस पडतात. कालव्याची रुंदी २०० ते ३०० फूटच आहे. दोन्ही बाजूची वाळू कालव्यांत घसरून पडत असते म्हणून वाळू काढून एका अंगावर टाकण्याचें काम सारखें चालू असतें. सुवेझ कॅनॉलचा पहिला भाग, आम्ही झोंपेंत असल्यावेळींच आमच्या बोटीनें आक्रमून टाकला होता. कालव्यांतून पसार व्हावयास आम्हाला दहा अकरा तास लागले.

पोर्ट सय्यद

सकाळीं ९ च्या सुमारास आमची बोट पोर्ट सय्यद बंदरास लागली. तेथें

चार तास बोट थांबणार होती. एडन प्रमाणेच अनेक व्यापाऱ्यांनी बोटीवर गराडा घातला, तर कांहीं वाटाडे खाली गांव पाहण्यास या अस इषारे करू लागले. गांव पहावयाचे असेल तर चार सहा मंडळींनी ग्रुप करून जावे असे आम्ही ठरविले. पण गर्दीत हैदराबादचे एक गृहस्थ एकटेच पुढे निघून गेले. बोटीवरून उतरल्याबरोबर येथे भामट्यांचा फार सुळसुळाट आहे असे दिसून आले. जो तो, इकडे चला तिकडे चला म्हणून आमच्याशी जवळजवळ हिसकाहिसकी करू लागला. येथील वाटाडे अतिशय लोचट तरी पण सावज पाहून पकडतात. हाशी आणि रंगेल प्रवासी भेटला तर त्याला अगदी नंगानाच सुद्धा दाखवितात. अर्थात पैसे उकळणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश असतो. येथे शिलिंग पेन्स वगैरे चालत नसल्यामुळे थोड्या रकमेचे फ्रँक्समध्ये रूपांतर करून घेतले व चहा कॉफी घेऊन व थोडा फराळ करून परत आम्ही बोटीवर फिरलो. कॉफीत चांगलेच बुडालो ! कारण कांहींच्या जवळून तर एक एक कप गचाळ कॉफीस 'हॉटेलवाल्यांनी एक शिलिंग लाटला ! परत येऊन पाहतो तर हैद्राबादचे गृहस्थ आपला अनुभव सांगू लागले आणि त्यांनी नम्र चित्रांचे एक पाकीट विकत घेतले होते ते दाखविण्याच्या उद्देशांनी त्यांनी काढले. आम्ही सर्व कुतूहलाने पाहू लागलो तो त्यांत दीन आप्याचे खेळावयाचे पत्ते निघाले ! सर्वच हंशा पिकला. या चित्रांकरिता त्या गृहस्थाने कमीत कमी पांच सात रुपये दिले होते ! माझ्याबरोबर पोर्टे सय्यदच्या रस्त्यावर एक गृहस्थ टर्किश स्त्रीटस् घ्या म्हणून फारच लगट करू लागला. मी तेथील पोलिसला हा प्रकार सांगितला पण तोहि नुसता हंसतच उभा राहिला. मी मनांत ठरविले की हा भामट्यांचा देश असावा आणि पोलिस शिपाई पण त्यांच्यापैकीच दिसतो.

पोर्टे सय्यद बंदरांत द लेसेप्सचा एक भव्य पुतळा आहे. साधारण ३० ते ४० फू. उंच चौथऱ्यावर २२ फू. उंचीचा हा पुतळा आहे. पोर्टे सय्यद सोडल्याबरोबर आमच्या बोटीने युरोपांत प्रवेश केला. येथून निघाल्यावर दि. १४ सप्टेंबरला आमची बोट व्हेनिस येथे पोचली. आम्ही येथे उतरून पुढचा प्रवास रेलवेनी करावयाचे ठरविले होते. बोटीवरून उतरावयाचे वेळी केबिन् बॉयला मी चार पांच शिलिंग त्याच्या हातावर ठेवून माझी डेक चेअरही त्याला देऊन टाकली. कमी बक्षीस दिले तरी हे लोक कधीच नाखूष होत नाहीत.

व्हेनिस

व्हेनिस शहर फारच मनोहर आहे. प्रथम बंदरावर आमच्या सामानाची तपासणी झाली. तेथून आम्ही निघालो तो सरळ एका होडग्यांत Gondola मध्ये बसलो. इटलीत बंदराचे फोटो घेण्याची सक्त मनाई होती. या शहरांत रस्ते फारच क्वचित् दिसतात. समुद्राच्या पाण्याचे कालवे सर्व व्हेनिसमधून खेळविले आहेत. गाँडोला मधून जातांना फारच मौज वाटते. आम्ही बसलेली होडी एका हॉटेलच्या पायऱ्याशी थांबली.

आमच्यापैकी कोणासच इटालियन भाषा येत नव्हती म्हणून प्रत्येक ठिकाणी आम्हांस भाषेची अडचण पडू लागली. आम्ही शाकाहारी आहोत असे खाणा-खुणांनी हॉटेलवाल्यास कळविले. आमच्यापुढे कसलेतरी शेवाळे त्याने शिजवून आणून ठेविले. ब्रेड बटर व फळे खाऊन आम्ही तो दिवस काढला. आमच्या बरोबरच्या एका स्त्रियांने एका विश्रांति-गृहांत 'लेमन' पाहिजे म्हटल्याबरोबर हॉटेलवाल्याने बाजूच्या भाजी मार्केटकडे बोट दाखविले! 'लिमू नोह' असे विश्रांति-गृहांतील पोऱ्याने विचारल्यावर आम्हां 'होय' म्हटले व आमची साथी चूक आमच्या लक्षांत आली.

व्हेनिस शहर पो नदीच्या मुखाजवळ असलेल्या शंभर लहान लहान बेटांवर वसलेले असून एक चांगले बंदर आहे. पुरातन कालापासून हे शहर खलाश्या-करितां प्रसिद्ध आहे. पूर्वी येथील व्यापारी हिंदुस्तानचा माल मध्य युरोपांत खपवीत. येथे कालव्याच्या दोन्ही बाजूस सुंदर उंच उंच इमारती आहेत. मधून मधून इमारतींच्या भिंतीवरून सिनॉर मुसोलिनीची मूठ वळून तोंड वासलेली चित्रे दिसत. यावरून आम्ही कल्पना केली की, फॅसिझमच्या चळवळीसंबंधीच्या या जाहिराती असाव्यात. शहरांत मोठे रस्ते नाहींत व म्हणून मोटारींची गडबड नसल्यामुळे हे शहर तितके गजबजलेले दिसत नाहीं, धुळाचे तर नांवच नाहीं. असे म्हणतात की, व्हेनिस श्रानगरप्रमाणे सुंदर आहे. व्हेनिसमध्ये कालव्यावरून बांधलेले पूलही सुंदर दिसतात. ठिकठिकाणी पुतळे दिसतात. इटली कलेकरितां पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे. आम्ही ड्यू कॉले पॅलेस नांवाची एक इमारत पाहिली. पहिल्या व दुसऱ्या मजल्यावर कमानींच्या मोठमोठ्या रांगा असल्याने ही इमारत फारच उठावदार दिसते. एकच दिवस

व्हेनिस येथे राहून आम्ही पुढच्या प्रवासास लागलो. व्हेनिस स्टेशनसुद्धा एका कालव्यावरच आहे. गॅंडोलामधून आम्ही उतरलो तो स्टेशनच्या पायऱ्यावरच. येथून आम्ही Continental Express Train ने प्रवास केला. ही गाडी पॅडूआ-व्हिरोना, मिलान, ट्यूरिन वरून स्वित्झरलंड मधून उत्तर फ्रान्सच्या भागांतून कॅले बंदरावर जाते. इटली स्वित्झरलंड व फ्रान्सच्या सरहद्दीवर आमची तिकिटें ३ पासपोर्ट्स तपासण्यांत आले.

मध्य युरोपांतून जातांना दिसणारे सृष्टिसौंदर्य फारच मनोवेधक आहे. आल्पस् पर्वताचे उंच उंच कडे, त्यावर सकाळच्या किरणांत चमकणारे बर्फाचे ढीग, खालच्या सपाटीवरची हिरवीगार झाडी, यांत वसलेली छोटी छोटी शहरे फारच मनोरम दिसतात. उंचावरून कांहीं ठिकाणांवरून वाहात असलेले पांढरे स्वच्छ धबधबे व बाजूस अर्धवट गोठलेले पाणी मी पूर्वी कधीच पाहिले नव्हते. कोठे कोठे मधून मधून सुंदर तलावही दृष्टीस पडतात. आणि भोंवतालच्या हिरवळीवर चरणारे मेंढरांचे मोठे कळप दिसतात. या भागांत शेती कमी दिसून येते. द्राक्षांचे मळे मात्र विपुल दिसून येतात. काळ्या द्राक्षांचे घोंसचेघोंस लागलेले आम्ही पळत्या गाडींतून पाहिले आणि मनांत म्हटले द्राक्षे आंबट असावीत !

कॅले बंदर

सरासरी अठ्ठावीस तासांत आम्ही व्हेनिसहून फ्रान्सच्या कॅले बंदरावर येऊन पोचलो. पुन्हा पहिल्याप्रमाणेच सामानाची तपासणी झाली. दुपारी एक दीडच्या सुमारास आम्ही इंग्लिश चॅनलच्या प्रवासास सज्ज झालो. एक लहानशी बोट तयारच होती. जंगी जहाजांतून प्रवास केल्यावर या छोट्या बोटीवरच प्रवास सुरू झाला. राजवाड्यांत राहिलेल्या माणसास खेड्यांतील झोंपडींत रहावयास गेल्यावर जसे वाटू लागते तसे आम्हांस झाले. आम्ही या छोट्या बोटीच्या डेकवरच वेळ काढला. सरासरी दोन तासांत Folkston फोकस्टन बंदराचे खडूचे डोंगर आम्हांस दिसू लागले. फोकस्टन बंदरावर पुन्हा सामानाची तपासणी झाली. एका सिगरेट टिनपेक्षां जास्त सिगरेट्स जवळ असल्यास त्यावरही येथे ठराविक कर आकारला जातो. फोकस्टन बंदरावर आगगाडी तयारच होती. तेथून तीनचार तासांत सायंकाळी आम्ही लंडनच्या व्हिक्टोरिया

स्टेशनवर आलों. १६ सप्टेंबरला इंग्लंडच्या भूमीवर जेव्हां आम्ही पाय ठेवले तेव्हां आम्हांला आपल्या घरीं आल्यासारखें वाटलें.

लंडन

व्हिक्टोरिया स्टेशनवर माझे धाकटे बंधू रामराव मला ध्यावयास येणार होते. परंतु ऐन वेळीं ते न येऊं शकल्यामुळें मी थोडा गोंधळल्यासारखा झालों. गार्डींतून सर्व लोक आपापलें सामान घेऊन चालूं लागले. आपलें सामान वाहून नेण्यास यांना कमीपणा वाटत नाहीं. अर्थात एका माणसास न झेपण्यासारखें सामान असल्यास पोर्टर मदत करतात. यात्रेस निघाले म्हणजे इतर यात्रेकरू जिकडे जातात तिकडेच नवखेही वळतात, त्याप्रमाणें आम्ही दुसऱ्या हिंदुस्थानी मंडळी-बरोबर 'गॉवर स्ट्रीट' वरील Y. M. C. A. त पथारी ठोकली. दुसरे दिवशीं सकाळीं माझ्या धाकट्या बंधूंनीं माझी दुसरीकडे राहण्याची व्यवस्था केली. Y. M. C. A. त हिंदुस्थानी तरुण मंडळींचा घोळका दिसूं लागला होता. मला सर्व मंडळींत एकदम मिसळावें असें वाटलें. पण कोणीच कांहीं बोलेना ! नंतर असें कळलें कीं ओळख करून दिल्याशिवाय इकडे कोणी कोणशीं बोलत नाहींत ! असा येथील शिष्ट-संप्रदाय आहे.

लंडनमध्ये मीं तीन आठवडे काढले. पुढें काय करावें हें कांहीं सुचेना. खूपसें शिकावयाचें या कल्पनेच्या जोरावर येथवर मजल मारली. युनिव्हर्सिटींत प्रवेश मिळविण्याकरतां मी अर्ज टाकले होते. पण मला नकारार्थी उत्तरें येऊं लागलीं. लंडन, ऑक्सफर्ड, केंब्रिज येथील विश्वविद्यालयांत तर शिरकाव होणें मला दुरापास्त दिसूं लागलें. लंडनमधील हे दिवस फारच चिंतेंत गेले. मन-स्वास्थ्य नाहींसें झालें. परदेशांत येण्यापूर्वीं इकडील विश्वविद्यालयांत प्रवेश मिळविणें सोईचें होतें. मला ही चूक रात्रंदिवस डोळ्यापुढें दिसूं लागली. माझे धाकटे बंधु मला 'वैमानिक विद्या शिकण्याकरितां 'कॉयडन' येथें रहा' असा आग्रह करूं लागले. पण कर्मधर्मसंयोगानें वेल्स युनिव्हर्सिटीकडून थोडेसें आशादायक उत्तर आलें. तें असें कीं, 'मला इंग्रजींतून कोणत्याही विषयावर एक निबंध लिहावा लागेल. तो जर पसंत पडला तर कॉलेजमध्ये घेतलें जाईल. आणि कॉलेजच्या पहिल्या तिमाहींत पास न झाल्यास मॅट्रिकच्या

परीक्षेस बसावें लागेल.” या सर्व अटी कबूल करून मी वेल्स युनिव्हर्सिटीच्या अँबरिस्टविथ येथील कॉलेजांत पदार्पण केलें.

डॉ. परांजपे यांची भेट

लंडनहून निघण्यापूर्वी २९ सप्टेंबरला मी रँग्लर परांजपे यांना भेटावयास गेलों. ते यावेळीं इंडिया कौन्सिलचे मॅबर होते. वडिलांची सक्त ताकीद होती की, मी त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें वागावें. परांजपे तेथें सहकुटुंब राहात होते. त्यांची तेथील साधी राहणी पाहून मला फारच आश्चर्य वाटलें. एका साध्या इमारतीच्या वरच्या मजल्यावर ते रहात असत. घरच्या गोष्टींसंबंधी त्यांनी विचारपूस केली. आणि विलायतेंत पैशाचा अपव्यय करूं नये असा उपदेश केला. अजून मी पक्का शाकाहारी होतों. परांजपे यांनी आपल्या घरी मला मांसाहाराची दीक्षा दिली. मी म्हटलें की, ‘ मला या पदार्थांचा वासमुद्धां खपत नाही. ’ यावर ते जरा रागांतच म्हणाले की, ‘ तूं काहीं महात्मा गांधींच्या सारखा येथें Experiment (प्रयोग) करावयास आला नाहीस. आणि असाच हट्ट धरशील तर प्रकृति खराब करून घेशील. ’ यापुढें ३-४ महिन्यांनंतर समोर येतील ते पदार्थ खावयाचा मी प्रयत्न करूं लागलों. इंग्रजी जेवण-खरें म्हटलें तर मनापासून मला कधींच आवडलें नाही. परांजप्यांकडे चहा-फराळ झाल्यावर मी त्यांचा निरोप घेऊन निघालों. घटकाभर पुण्यासच त्यांच्या घरी असल्याचा भास झाला.

अँबरिस्टविथ

(विश्वविद्यालयीन शहर)

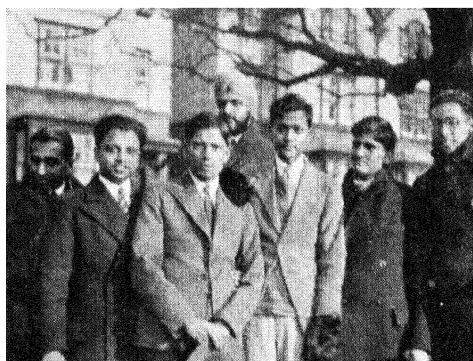
अँबरिस्टविथ एक विश्वविद्यालयीन शहर वेल्सच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलेलें आहे. वेल्स भाषेंत अँबर म्हणजे गांव आणि एस्टविथ एका नदीचें नांव आहे. एस्टविथ नदीवर वसलेला गांव असा या शब्दाचा अर्थ आहे. हें सुंदर शहर आहे. चार पांच मैलपर्यंत समुद्रकांठ (Promenade) बांधून काढला आहे. समुद्राच्या आंत बऱ्याच अंतरावर पुलासारखा रस्ता (pier) काढून त्यावर एक विश्रांतिगृह आहे. याला ‘ पिअर कॅफे ’ असें म्हणतात. यांत एक लहानसें नृत्यालयही आहे. समुद्राच्या बाजूस एक टेकडी आहे. हिचें नांव Constitution

Hill आहे. या टेकडीवरून पाहिले असतां सर्व शहर चित्राप्रमाणे सुंदर दिसते. आमचे कॉलेजही समुद्रकाठांवर वसलेले आहे, इतके की, कधी कधी समुद्र खवळला म्हणजे वर्गाच्या भिंतीवर व तावदानांवर समुद्राच्या लाटांचे तुषार उडत असत ! सर्व शहरांत जिकडे तिकडे विद्यार्थ्यांचे थवेच्या थवे फिरतांना दिसू लागतात. वसंतऋतूंत येथील हवा फारच चांगली असते म्हणून इंग्लंडांतील गजबजलेल्या वस्तींतील राहणारे लोक या दिवसांत येथे येऊन राहतात. मध्यम स्थितींतील लोकांचा हा एक परिपाठच आहे की, वर्षांतून एक महिना तरी अशा प्रकारच्या समुद्रकाठांवरच्या शहरां जाऊन राहावयाचे आणि हंसण्याखेळण्यांत दिवस घालवावयाचे. उन्हाळ्याच्या दिवसांत तर अंबरला एकाद्या यात्रेच्या ठिकाणचे स्वरूप येई. आक्टोबरच्या पहिल्या तारखेस मी अंबरला पोचलो. पहिल्या दिवशां मी अंबच्या लायन्स हॉटेलमध्ये राहिलो होतो. रात्रीचे जेवण आटोपून मी झोपावयास गेलो. एका मेड सर्व्हंटने गरम पाण्याने भरलेल्या दोन चिनी मातीच्या बरण्या खोलींत आणून ठेविल्या होत्या. मला वाटले रात्री प्यावयास पाणी ठेविले असेल. सकाळी त्या बाईने त्या बरण्या जेथल्या तेथे पाहून तोंडांत बोट घातले ! 'बिछाना गरम रहावा म्हणून या बाटल्या बिछान्यांत ठेवायच्या असतात.' असे ती म्हणाली. न्याहारीच्या वेळीं सर्व लोकांत या मेडने 'we have a baby' असे म्हणून खूपच थटा केली.

विद्यार्थ्यांकरितां येथे वसतिगृह नव्हते. पण ठराविक Registered Houses मधूनच विद्यार्थ्यांना राहावे लागत असे. अशा घरच्या मालकिणांस विद्यार्थ्यांच्या गैरवागणुकीसंबंधी रिपोर्ट करावयाचा अधिकार दिलेला असतो. आपले घर कॉलेजकरितां रजिस्टर्ड करावयास कॉलेजमध्ये हिला थोडी रक्कम फी म्हणून दाखल करावी लागते. मी अशाच एका घरांतील कुटुंबांत राहावयास गेलो.

शिक्षण-पद्धति

टर्म आक्टोबरच्या पहिल्या तारखेस सुरू झाली. आणि कॉलेजांतील शिक्षण घड्याळांतील यंत्राप्रमाणे सुरू झाले. इकडे एकदां टर्म सुरू झाली म्हणजे मध्यंतरी सुट्या वगैरे नसतात. हिंदुस्थानांतील कॉलेजांत हिंदु, मुसलमान, पार्शी, जैन आणि ख्रिस्ती लोकांच्या सणांच्या सुट्यामुळे माझ्या मते अभ्यासांत फारच

व्यत्यय येतो. येथील शिक्षण—पद्धतीत ही एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, विद्यार्थ्यांवर अभ्यासक्रमाचा फार ताण पडत नाही. वर्गांत ३०-३५ विद्यार्थी असल्याकारणानें अध्यापकाचें लक्ष हरेक विद्यार्थ्यांवर असतें. हिंदु-स्थानांतील कॉलेजसंबंधी माझा अनुभव याच्या उलट आहे. शंभर शंभर विद्यार्थी वर्गांत भरलेले असतात. प्रोफेसर ठराविक वेळीं वर्गांत येऊन तासभर अस्खलित लेक्चर देऊन मोकळे होतात, आणि विद्यार्थी अंधारांत चांचपडत कांहीं समजले, कांहीं समजलें नाहीं असें म्हणत घरीं पसार होतात ! पुढें एक-वेळेस फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल श्री. के. रा. कानिटकर यांची भेट लंडन येथें झाली होती. इकडील शिक्षणासंबंधीची ही गोष्ट मी त्यांच्या निदर्शनास आणली होती. आमच्या लॉ कॉलेजचे डीन बॅरिस्टर मिलव्हिअन लेव्ही M. A. LL. D. यांचें लक्ष प्रत्येक विद्यार्थ्यांवर असे. त्यांची, पाऊण तास विषयनिरूपण करून शेवटीं पंधरा मिनिटांत त्या विषयावर थोडक्यांत टिपण करून देण्याची पद्धति मला फारच आवडली. येवढ्यावरही न समजलें तर शिक्षकांस केव्हांही विचारून विद्यार्थी शंकासमाधान करून घेत. विद्यार्थी प्रोफेसराची खूप थट्टा करीत पण वर्ग चालू असतांना मात्र वर्गांत गंभीर वातावरण राही. स्टॅपिंग सारखा प्रकार चार वर्षांत एकदांही अनुभवास आला नाहीं. हिंदु-स्थानच्या विद्यार्थीवर्गाचीं मने आपल्या भावी आयुष्यावर झिल्ली असल्याकारणानें कीं काय, त्यांचीं मनें मोठीं चिंताग्रस्त झालेलीं मला दिसून येत असत. इकडील विद्यार्थी आपल्या पुढच्या आयुष्याची भलतीच चिंता करीत बसत नाहीं. भावी संकटांची तो फिकीर बाळगीत नाहीं त्यांचें मन वर्तमान-कालांत जास्त वावरतें. आपला अभ्यास आणि हंसणें खेळणें हेंच त्याला माहीत. या कारणानें सर्व कॉलेजांत एकप्रकारचें उत्साही वातावरण निर्माण होतें.

कॉलेजची वार्षिक फी २४ पौंड असते. यांत एक पौंड मेडिकल फी म्हणून घेण्यांत येते. कॉलेजची एकंदर मेडिकल फी गांवांतील तीन चार प्रख्यात डॉक्टरांना वांटून टाकण्यांत येते व करार त्यांच्याशीं असा केला जातो कीं, त्यांनीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांला फुकट औषध व सत्रा द्यावा.

कॉलेजला जेडूनच एक इमारत होती जिला Refectory म्हणत. विद्यार्थी मधल्या वेळीं येथें बसत. या ठिकाणीं वर्तमानपत्रें, मासिकें, पत्ते, पियानो वगैरे वरच्या मजल्यावर आणि खालच्या मजल्यांत एक विश्रान्तिगृह होतें, ज्यांत

चहा, कॉफी, बिस्किटें वगैरे पदार्थ ठेविलेले असत. Refectory ची व्यवस्था विद्यार्थ्यांकडेच असे. विद्यार्थ्यांनै स्वतःच कॉफी वगैरे ओतून घ्यावी, दोन चार जशी लागतील तशी बिस्किटें घ्यावीं, एका पेटींत त्याची किंमत टाकून घ्यावी. कॉलेजांतील जीवन कंटाळवाणें कधीच होत नाहीं. अभ्यास, खेळ आणि इतर करमणूक यांत प्रमाणशीरपणा असतो. अध्ययन आणि करमणूक यांची सांगड घातल्याने दिवस फारच आनंदांत जातात आणि अभ्यासाचा कधी ताण पडत नाहीं. आठवड्यांतून रविवारी पूर्ण आणि बुधवारी अर्धा दिवस सुटी असते. बुधवारी दुपारी टेनिस, हॉकी, रग्बी वगैरेच्या मॅचेस ठेवण्यांत येतात. बुधवारी सर्व मुलें कॉलेजच्या क्रीडांगणावर जमलेलीं दिसतात.

अंबर येथें एक भली मोठी तीन मजली नॅशनल लायब्ररी आहे. ही इमारत एका टेकडीवर वसलेली आहे. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांस येथें वाटेल तें पुस्तक वाचावयास मिळतें. या ग्रंथसंग्रहालयास जोडून जुने ग्रंथ (पोथ्या), चित्रें, पुतळे, नाणों वगैरे पदार्थांचें एक वस्तुसंग्रहालयही आहे. आणि तळमजल्यावर एक छापखानाही आहे. अभ्यासी विद्यार्थी बुधवारी येथें आपल्या आवडीचीं पुस्तकें वाचीत बसलेला दिसेल तर कांहीं विद्यार्थी आपल्या मैत्रिणींसह जवळ पासच्या डोंगरावर किंवा लांब समुद्रकांठावर सहल करावयास जातील.

ऑक्टोबरच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून कडाक्याची थंडी सुरू होते. झाडांवर, रस्त्यांतून, घरांवर बर्फच बर्फ दिसूं लागतें. झाडांचीं पानें थंडीनें झडून जाऊन ढहाळीवर बर्फाचे पांढरे थर बसतात. डोंगरांतील झऱ्याचें पाणी वगैरे पार गोठून जातें. अशा वेळीं ओव्हरकोट चढवून खूप लांब सहल करून येण्यांत मला फारच मौज वाटे. पुष्कळ ठिकाणीं मुलें व मुली पिठूळ बर्फाचे चेंडू करून एकमेकांच्या अंगावर फेकत असलेलीं दिसून येतात. अशावेळीं मला पूर्वी मींच लिहिलेल्या दोन ओळीं आठवत असत.—

हिम अंधरलें जिकडे तिकडे हिम अंधरलें सारें

कस पसरला चांदीचा हा लुकलुकती वर तारे !

थंडीच्या दिवसांत अंगावर कपडे फारच घालावे लागतात. अंगास चिकटून अंडरवेअर, त्यावर शर्ट, त्यावर पुल ओव्हर किंवा जाकीट, मग कोट आणि वर ओव्हर कोट. सकाळीं एकदां कपडे चढविले म्हणजे झोपण्याचे वेळींच ते बदलावयाचे. मला इतकें कपडे चढविणें जिवावर येई पण करतां काय !

बसावयाच्या खोर्लात (Sitting room) सकाळीसून रात्री अकरापयंत शेकोटी पेटलेली असावयाची, खोर्लात गालिचे असावयाचे. येथे मऊ खुर्चींवर किंवा कोचावर शेकोटीजवळ बसून गप्पा मारणे हे थंडीच्या दिवसांतील मुख्य काम ! अर्थात पुस्तके व वृत्तपत्रे वाचात बसावयाचे तर ह्या शेकोटी जवळच बसावे लागे. घरांच्या बाबतीत स्वच्छता, व्यवस्थितपणा आणि टापटीप फार ठेवली जाते. बसावयाचे खोर्लात एल टेबल मधोमध ठेवून बहुतेक त्यावरील पुष्पात्रांत गुलाब, डॅफॉडिल्स, टूलिप्स अशीं फुले ठेवलेली असावयाची. हीं फुले एकदां विकत घेतलीं म्हणजे कर्मांत कमी दहा बारा दिवस टिकतात. खोर्लात सुंदर चित्रे फ्रेम करून टांगलेलीं असावयाचीं. हे लोक इकडे जमिनीवर कांहीं पदार्थ पडून येत अशी फार दक्षता बाळगतात. आठवड्यांतून एक वेळेस सर्व पदार्थांची साफसफाई होते. कडी कोंडेसुद्धां पॉलिश लावून चकचकीत करण्यांत येतात. मोठ्या तावदानांना पडदे असावयाचेच. अशा प्रकारच्या राहणीनें जीवनास एक प्रकारचे सौंदर्य प्राप्त होते आणि मन नेहमीं प्रसन्न राहतें. ' दो दिन की दुनिया, क्षणभंगुर जीवन, ही सर्व माया ' अशा विचाराच्या आम्हां हिंदी लोकांना इंग्रजी जीवनांतील हे सौंदर्यरहस्य कितपत पटेल कोणास ठाऊक ! जगांत कसे तरी दिवस काढावयाचे हे जसे कांहीं आमचे बेदवाक्य ठरत आहे. संबळींतील पितळी मूर्तींना रोज आपण स्नान घालून झकझकीत ठेवतो तेवढ्याच तत्परतेनें इकडील लोक घरांतील प्रत्येक वस्तु स्वच्छ ठेवतात ! हिंदुस्थानांतील आणि युरोपांतील लोकांच्या आर्थिक पारमार्थिक कल्पनाच निराळ्या असल्यामुळे त्यांच्या आणि आपल्या जीवनांत तसेच जमीन अस्मानाचे अंतर पडले असावे. आमचीं मनें आध्यात्मिक विचारांनीं इतकीं भाळून गेलीं आहेत की, जड वस्तूकडे आम्ही क्षुद्रतेनें पाहतो. जडांतील सौंदर्य आमच्या नजरेत भरतच नाही. आर्थिक परिस्थिति आमची निकृष्ट असल्यामुळे आम्ही सुखाचा संसार करू शकत नाही ही गोष्ट थोड्या अंशी खरी आहे. पण सुखानें राहूनच काय करावयाचें आहे, आहे तसेच राहावें, सर्व शेवटीं व्यर्थ आहे, धडपड करणेही व्यर्थ आहे, नशीब ठेविले त्याप्रमाणें काल कंठावा, असे कमकुवत विचार आमच्या लोकांत प्रसृत पावत आहेत, हे एक दुर्भाग्याचें दुश्चिन्ह आहे.

अगदीं सकाळींच गवळी दुधाच्या बाटल्या घराच्या दारांत ठेवून जातो, तसेच वर्तमानपत्र वांटणारा पोऱ्याही वर्तमान पत्र ठेवून जातो. रस्त्यावरील

ति-हाईत माणूस या सामानास हात लावीत नाहोंत. येथील नोकरवर्ग फार इमानी वाटला. खोलींत घड्याळ, पैसे, नोटा वगैरे वस्तु टेबलावर टाकून खुशाल बाहेर जा, त्यांतून चोरीस कांहीं जाईल अशी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं.

इंग्रज स्त्रिया काम करीत नाहींत अशी आमची खोटी समजूत झालेली आहे. स्त्रिया दिवसभर कांहीं ना कांहीं काम करीत असतात. आठवड्यांतून एक दिवस भाराभर कपडे धुवून घेतात. स्वयंपाकांत मात्र यांचा फार वेळ जात नाहीं. कारण यांना खाय पदार्थ नुसते उकळत ठेवण्याचे किंवा तळून काढावयाचे असतात. एक वाजावयाचे सुमारास दुपारच्या लंचची (जेवण्याची) वेळ; बरोबर यावेळीं शहरांतील सर्व लोक जेवणांत गुंतलेले दिसून येतील. ही वेळ सर्व युरोपभर एकच ठरलेली आहे. आपल्या इकडे सकाळीं नऊ पासून दुपारीं एक दीड पर्यंत जेवण निरनिराळ्या वेळीं चालू असतें तसें विलायतेंत नाहीं. नियमित वेळींच त्या वेळचे पदार्थ मिळावयाचे. या वेळेशिवाय मध्यें कांहीं पदार्थ पाहिजे म्हटल्यास हॉटेल्समधून स्वच्छ नकार मिळावयाचा. खोलीच भाडें आणि जेवण मिळून आम्हांला अडीच-तीन पौंड खर्च येई. सर्वच पदार्थ विलायतेंत महाग पडतात. कपड्यांची धुणावळसुद्धां इकडील पांचसहा पट ! चार वेळच्या धुणावळेंत हिंदुस्थानच्या शर्टची किंमत निघून जावयाची. मोजे व हातरुमालाला जवळ जवळ तीन पेन्स म्हणजे दोन आणे पडावयाचे. खर्चाला कंटाळून कधीं कधीं बाथरूममध्ये मी माझे हातरुमाल साबणांनीं धुवून काढीत असे ! इंग्रजी जेवणाचा कंटाळा आला म्हणजे अधून-मधून आम्ही हिंदुस्थानी खाना म्हणजे, खिचडी, पापड, भाज्या, प्यानकेक्स (पोळ्या) करून एकाद्या वेल्श मित्रास जेवणाचें आमंत्रण देत होतो. पापड यांना फारच आवडत ! चांगले टोमॅटो सरासरी आठ दहा आण्यास अच्छेर मिळत. याचें कारण कांचेचीं गृहें बांधून त्यांतून यांना अशा भाज्यांची लागवड करावी लागते. खाण्याचे बहुतेक पदार्थ इंग्लंडांत परदेशांतून येतात. दक्षिण फ्रान्समधून भाज्या, डेन्मार्कमधून चीज, लोणी, मांस तर कॅनडा मधून गहू आणि अमेरिके-हून मोसंबी ! आठ दिवस जर बाहेरून कांहीं माल न आला तर आम्ही उपाशां मरूं असें पुष्कळ वेळां हे लोक म्हणतात. येथील या लोकांचें जीवन मुख्यतः व्यापारावर अवलंबून आहे. सर्व उत्पादक धंद्यांतून स्त्रियांनाही कामें करावयाची

मोकळीक आहे. दुकानांतून, हॉटेलांतून, सिनेमागृहांत, पोस्टऑफिसांत जिकडे तिकडे ख्रिया कामें करीत असलेल्या नजरेस पडतात. सरकारी दफ्तरांतून कारखान्यांतून कारकुनाच्या जागेवर व टाईंपरायटरच्या जागेवर ख्रियांचा भरणा मोठ्या प्रमाणांत आहे. शक्तीचीं बोजड कामें मात्र ख्रियांकडे सोंपविलीं जात नाहीत. इमारतींचे बांधकाम ख्रिया कधींच करीत नाहीत. घरगुती ख्रिया काम आटोपल्यावर दुपारचा वेळ वाचनांत वगैरे घालवितात. त्या सार्वजनिक कामांत भाग घेतात, इतकेंच नव्हे तर पार्लमेंटच्या चढाओढींतही भाग घेतात. थिऑसाफिकल सोसायटीचीं बरेंच प्रस्थ वेल्श ख्रियांत माजलेलें दिसून आलें. तसेंच S. P. C. A जीवदया संघाचेंही प्रस्थ बरेंच आहे. मी माझ्या माल-किणीस नेहमीं प्रश्न करीत असे कीं, 'तुम्हीं जनावरांना दुःख देऊं नये अशा मताच्या आहांत, मग मांजरी व्याली तर तिचीं पिलें त्याच दिवशीं मारून कां टाकतां ?' ती म्हणे "घर स्वच्छ ठेवावयाचें तर असेंच थोडें निर्दयही बनावें लागतें ! नाही तर घरांत सारों मांजरीचीं पिलेंच व्हावयाचीं."

शकुन अपशकुनाच्या कल्पनाही वेल्श लोकांत समूळ नाहीशा झाल्या नाहीत. शुबड आणि काळें कुळकुळीत मांजर शुभ, तर घरांत छत्री उघडणें हे लोक वाईट, अशुभ मानतात !

इंग्रज लोकांचे कांहीं गुण

इंग्रज लोकांचे अनेक गुण आपणांस शिकण्यासारखे आहेत. बक्तशीरपणा आणि शिस्त हे गुण तर त्यांच्या हाडींमासीं खिळलेले दिसून येतात. कसलेही साधें काम असो त्यांत आपणांस शिस्त पहावयास सांपडते. याची कांहीं उदाहरणें मी पूर्वीं दिलीं आहेतच. शिस्त रहावी म्हणून थोडीशीं बंधनें या लोकांनीं आपणांवर लादून घेतलीं आहेत. नाटकगृहाचें तिकिट विकत घ्यावयास तासचेतास दूरवर लोकांना थांबवें लागतें. पण असें थांबणें श्रेयस्कर असतें. कितीही त्रास झाला तरी हा साधा नियम मोडावयाचा नाही असा जणू काय त्यांनीं मनांत पक्का निश्चयच केलेला असतो. शिस्त इतकी अंगवळणीं पडली आहे कीं पांच सात इंग्रज लोक रस्त्यावरून चालूं लागले तर सहजगत्या त्यांचीं पावले सारखीं पडूं लागतात.

आपल्याकडील रस्त्यावरून चालणाऱ्या लोकांस पाहिले की, बरोबर दावे तुटलेल्या गुरांचीच कल्पना माझ्या डोक्यांत घोळू लागते. त्यांतून कपड्यांतील विषमतेमुळे कधी कधी थोडासा हास्यरसही उत्पन्न होणे शक्य होतं. विलायतेंत रस्त्यांतून फार मोठ्याने बोलत जाणेंसुद्धा चांगलें समजत नाहीत तर आपल्याकडे याच्याउलट रस्त्यांतून सर्व तऱ्हेची ओरड व हातवारे नेहमी दिसून येतात. एकंदरीत वाजूस बसलेल्या किंवा चालत असलेल्या लोकांससुद्धा आपल्या वागणुकीने त्रास होऊं नये याची प्रत्येकजण दक्षता बाळगीत असतो व जर एखादे वेळेस चुकून याविषय वरतन घडले तर ताबडतोब माफी मागतात. वेळेची किंमत तर त्यांना आपल्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त आहे. प्रत्येक गोष्ट वेळेवर झालीच पाहिजे. जेवण, चहा, फिरणे, खेळणे, व्याख्याने, भेटणे वगैरे कामे वेळच्यावेळी झालीच पाहिजेत असा त्यांचा कटाक्ष असतो. त्यामुळे इकडील जीवन एखाद्या यंत्राप्रमाणे भासतं. कोणत्याही बाबतीत थोडा उशीर झाल्यास मला स्वतःची फारच फजिती झाल्यासारखें वाटत असे.

दुसरा एक वाखाणण्यासारखा गुण म्हणजे चिकऱ्हाटी. त्याचप्रमाणे आपले म्हणणे पटवून देण्याचा ते आटोकाट प्रयत्न करतात. कॉलेजांतील मुलांतही हा गुण मला विशेष दिसून आला. इतकेंच नव्हे तर या गुणाचा थोडा अतिरेकही मला दिसून आला. 'आम्ही म्हणतो तेंच खरें' असा दुराग्रह व परपक्षांचे पूर्णपणे ऐकून न घेतां आपलेंच म्हणणे गळीं उतरविण्याचा अट्टाहास, त्याचप्रमाणे त्यांच्या स्वभावांत आढळता फार दिसून येते. अर्थात् प्रत्येक गोष्टीस अपवाद हा आहेच. इंग्रज लोक संकटाचे वेळीं डगमगत नाहीत. कशा तऱ्हेनें संकटास तोंड देतां येईल याचा ते शांतपणाने विचार करतात. त्यांचीं मनं गोंधळून जात नाहीत. शेवटपर्यंत हे युक्त्या शोधांत असतात. त्हांची खात्री असते की ऐन आणीबाणीच्या वेळीं कोणी ना कोणी स्वयंस्फूर्तीनें पुढें येईल व कसलाही कठीण प्रसंग अथवा घोर संकट आलें तरी आपण त्यांतून निभावून जाऊं; आणि पुष्कळ वेळां असें होतेंही ! आपण या गुणास हवे तर आत्मविश्वास म्हणूं !

देशाभिमान तर त्यांच्यांत पूर्णपणे भरलेला दिसून येतो. देशाकरितां वाटेल तो स्वार्थत्याग करावयास हे मार्गेंपुढें बघत नाहीत, हें गेल्या महायुद्धाच्या वेळींच प्रत्ययास आलें. इंग्लंडविषयीं टाकून बोललेलें यांना मुळींच खपत नाही.

देशाभिमानाबरोबर प्रांताभिमानही बराच वाढलेला मला दिसून आला. "रूल ब्रिटानिया"चा दिवसही हे लोक मोठ्या उत्साहाने पाळतात.

इंग्रज आणि वेल्श

इंग्रज आणि वेल्श लोकांत थोडीशी तेढ दिसून येते. इंग्रज लोक वेल्श लोकांना थोडे कमी सुसंस्कृत समजतात. वेल्श भाषा कानाला कठोर लागते म्हणून इंग्रज मनुष्य या भाषेत बोलणाराची थोडी थट्टा करतो. वेल्सचे लोक मोठे भाषाभिमानी ! एका वेल्श पुढाऱ्याचे आमच्या कॉलेजांत ता. १९ ऑक्टोबर १९३० ला एक व्याख्यान झाले. मि. सॅडर्स लुईस हे त्याचे नांव होते. इंग्रजांवर त्यांनी स्वार्थीपणाचा आक्षेप घेतला होता; आणि वेल्श संस्कृतीची नासाडी इंग्रजांनी केली; इंग्रज धूर्तपणाने वेल्सवर सत्ता गाजवीत आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते. वेल्समधील मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागेवर इंग्रजांच्या नेमणुका, तेथील मोठमोठ्या कोळशाच्या खाणीचे मालक इंग्रज, अशी स्थिति होऊन बसली. इत्यादि. या पुढाऱ्याने शेवटी 'वेल्सकरितां निराळे पार्लमेंट पाहिजे.' हा मुद्दा मांडला होता. वेल्सच्या लोकांना मुठीत दाबून धरण्याकरितां इंग्रज कशा नानाप्रकारच्या युक्त्या योजितात हे सप्रमाण व कांहीं इंग्रज पुढाऱ्यांची पत्रे वाचून दाखवून सिद्ध केले होते. इंग्रज हिंदुस्थानच्या लोकांना जेव्हां सांगतात की, हिंदुस्थानांत अनेक भाषा आहेत, अनेक पंथाचे लोक आहेत तेव्हां त्यांना स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ दिसत नाही.

वेल्समध्ये स्वराज्याची चळवळ बरीच फोंफावली होती. इतकी की, 'कर्नारव्हन' कॅसलवर वेल्सचे निशाण असावे म्हणून वेल्श लोकांनी मोठे आंदोलन केले. शेवटी या किल्ल्यावर वेल्सचे आणि ग्रॅट ब्रिटनचेही निशाण असावे असा समेट झाला. वेल्श भाषेतून तारा वगैरे देतां येत नसत. कांहीं लोकांनी तसे केले. आतां वेल्श भाषेतून तारा देण्याची सोय झाली आहे. वेल्समध्ये अजूनही कांहीं खेड्यांतून इंग्रजी अगदीच न येणारा असा एखादा म्हातारा मनुष्य भेटतो. वेल्सचे लोक इंग्लिश लोकांपेक्षां दरिद्री आहेत. स्वभावाने हे लोक अगदीच गरीब वाटले. इंग्रज जेवढे गंभीर व मितभाषणी तेवढेच हे लोक बोलके व थट्टेखोर दिसले. हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणेच पहिल्या प्रथम वेल्समन् हवापाण्यासंबंधी बोलणे सुरू करून संभाषणास सुरुवात करतो.

हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रश्नांसंबंधी हे लोक फार सहानुभूति दाखवितात. अंबरला वेल्श गॅझेट नांवाचे वेल्श भाषेतील वर्तमानपत्र प्रसिद्ध होते. त्यांतून या विषयावर लेखही येत असत. अर्थात् असा लेख आला म्हणजे वेल्श मुलें आम्हांला अर्थ सांगत. वेल्सचा ' राष्ट्रीय दिन ' वेल्श लोक मोठ्या उत्साहानें पाळीत. डॅफोडिल हें फूल राष्ट्रीयत्वाचें सूचक समजलें जातें. या दिवशीं शहरांतून मोठी मिरवणूक निघते. प्रत्येकाच्या कोटावर हें फूल लाविलेले दिसावयाचें आणि या दिवशीं प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर राष्ट्रीय आनंद आणि उत्साह विलसत असलेला दिसून येतो. दक्षिणवेल्स मधील कोळशाच्या खाणींतून काम करणें हा मजुरांचा मुख्य धंदा आहे. या कामगारांना अत्यंत मेहनतीचें काम करून सुद्धां मुबलक पैसा मिळत नाहीं. कोळशाच्या खाणींच्या कपारी ठांसळून पुष्कळ वेळां काम करणारे शैकडों मजूर प्राणास मुकतात. या मजुरांना गरिबीमुळें गरम कपडे व बूट मिळत नाहीत. म्हणून अंबर येथें एकदां Miners' Day मजुरांचा दिन पाळण्यांत आला. जुने बूट, गरम कोट, ओव्हर कोट, जुन्या हॅटस् वगैरे दान देण्याजोग्या वस्तू असतील त्या अमुक तारखेस काढून ठेवाव्यात ' असें आम्हीं जाहीर केलें होतें. त्या दिवशीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीं नाना तऱ्हेचीं सोंगें घेऊन गांवांतून एक मिरवणूक काढली आणि प्रत्येक घरांतून सामान गोळा केलें व खाणींतील कामकऱ्यांना पाठवून दिलें. मजुरांनीं आम्हांला फार धन्यवाद दिले.

गाय फॉक्स डे

कॉलेजांतील मुलांची गंमत अशी कीं, अभ्यासाचे वेळीं पूर्ण लक्ष लावून त्यांचें अध्ययन चालतें पण इतर वेळीं हीं इतका वाडपणा करताना कीं काहीं विचारूंच नये. प्रतिवर्षीं नोव्हेंबरच्या ५ व्या तारखेस ' गाय फॉक्स डे ' पाळण्यांत येतो. इंग्लंडांत १७ व्या शतकाच्या आरंभीं रोमन कॅथॉलिक लोकांचा छळ चालू होता. इंग्लंडच्या बाहेरूनही या लोकांना मदत मिळना. शेवटीं त्रस्त होऊन रॉबर्ट कॅट्सबी याच्या नेतृत्वाखालीं येथील लोकांनीं जेम्स राजा व पार्लमेंट उडवून टाकण्याचा निश्चय केला. शिकारीचें सोंग करून शस्त्रां गोळा केलीं. आणि गुप्तपणें दारूगोळा पार्लमेंटच्या तळमजल्यांत गोळा करून ठेविला. फितुरीची जय्यत तयारी झाली असतां आपल्या नातेवाइकांस

बचावण्याकरितां कटांतील एका माणसानें एक पत्र पार्लमंटमधील मेंबरला लिहिलें. ' गाय फॉक्स ' दारुगोळ्यास बत्ती लावणार एवढ्यांत ही गुप्त बातमी फुटली. फितूर झालेल्या लोकांचा पाठलाग करण्यांत आला. आणि यांना फांशी देण्यांत आलें. याची नकूल ' गाय फॉक्स डे ' या दिवशीं करण्यांत येते.

५ व्या नोव्हेंबरला कॉलेजांत Mock Parliament भरविण्यांत आलें. खालच्या तळघरांत टोपलीच्या टोपली फटाके, फुलबाजे, सुरंग इ. भरून ठेविले होते. गाय फॉक्सला धरून समुद्रकांठावर नेण्यांत आलें. ज्या लोकांनीं कटांत भाग घेतला त्यांना केळीच्या सोपटांनीं खूप मार देण्यांत आला, व शेवटीं गाय फॉक्सची कत्तल करण्यांत आल्याचें जाहीर करण्यांत आलें.

क्रिसमस

१९२८ चा क्रिसमसचा आठवडा लंडन येथें घालवावा असें मी ठरविलें व त्याप्रमाणें लंडनला गेलों. क्रिसमस हा इंग्रजांचा सर्वांत मोठा सण. जिकडे तिकडे आनंदी आनंद. प्रत्येकास हर्षवायु झाला आहे कीं काय असें वाटतें. रंगविरंगी कागदांच्या कातकामानें घरे सुशोभित केलेलीं होती. भर थंडीचे हे दिवस, भोंवतालीं बर्फ पडलेला ! पण सर्वांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा तजेला दिसत होता. सुख्या असल्यामुळें तर सर्वांच्या खेळाडू वृत्तीला जणूं काय ऊतच आला होता. सकाळीं बिछान्यांतून उठतांनाच ' क्रिसमस कॅरोल ' गाणें म्हणत जात असतांना रस्त्यांतून दिसलें. या दिवशीं Happy xmas to you असें जो भेटेल त्याला म्हणावयाचें व दुसरेही याच वाक्याचा पुनरुच्चार करतात. आपल्या ओळखीच्या माणसास क्रिसमस कार्ड्स पाठवितात. पोष्टाचें काम इतकें वाढतें कीं पोष्टखात्यांत बरेचसे स्पेशल पोष्टमन नेमावे लागतात. मित्रमंडळींकडून आलेलीं क्रिसमस कार्डें दिवाणखान्यांत रांगेनें लावून ठेवितात. व घरचे लोक मोठ्या आढयतेनें सांगतात कीं, ' हे पहा, आमचा मुलगा आफ्रिकेंत काम करतो त्यानें हें पाठविलें. हें दुसरें आमच्या मुलीचे न्यूयॉर्कहून आलें ! ' घरांतील मुलेंही खूपच आनंदांत असतात. कारण या दिवशीं सकाळीं उठतांच खेळणीं भरून ठेविलेली पिशवी त्यांना आपल्या बिछान्यांत सांपडते. मुलें विचारतात, " कोठून आली ही पिशवी ? " आई सांगते,

“ रात्री फादर क्रिसमसनें आणून ठेविली.” माझ्या बिछान्यांतही अशीच एक पिशवी घरच्या मालकिणीनें आणून ठेविली होती. या दिवशीं प्रेझेंट्स्ची खूप देवाण घेवाण चालूं असते. मी सकाळीं न्याहारी झाल्यावर प्रेझेंट्स् देण्याच्या वस्तू खरेदी करावयास गेलों. तों लंडनच्या रस्त्यावर अतोनात गर्दी. स्त्रीपुरुषांना खांदे घासून मार्ग काढावा लागतो. मधून मधून लाल डगले घालून, लांब पांढरी स्वच्छ दाढी लावलेली “ सांताक्लाज ” फादर क्रिसमसचीं सोपें फिरत होती. त्यांच्या भोंवतीं लहान मुलांची गर्दी असते. रस्त्याच्या दुतर्फा तीन चार मजली दुकानें मालांनीं भरगच्च भरलेलीं होती. लहान मुलाप्रमाणें प्रत्येक वस्तू मला ध्यावीशी वाटली. पण मी मनांत म्हटलें, ‘ कुबेराच्या वाड्यांत दारिद्र्याचें पाऊल ! ’

कित्येक दुकानांत वरच्या मजल्यावर जाण्यास फ्री लिफ्टस होते. माल ध्या किंवा न ध्या दुकानें फिरून येण्यांतच मला मौज वाटूं लागली. बरें, चार मजली दुकानांत इकडे तिकडे फिरून कंटाळा आला कीं वरच्या बाजूलाच चहा कॉफीची व्यवस्था होती. पाय थकेपर्यंत व पैशाचें पाकीट हलकें होईपर्यंत फिरून मी घरां आलों. क्रिसमसच्या दुपारच्या जेवणांत टर्की आणि क्रिसमस केक हें पदार्थ ठरलेले असत. टर्की हा एक मोठा बगळ्यासारखा पक्षी असतो. त्याला क्रिसमसच्या अगोदर खूप खाऊं घालून लठ्ठ करतात. अशा मोठ्या टर्कीची किंमत दोन पौडपर्यंत असते.

जेवण आटोपून लोक उठले. एक तरुणी चुकून किंवा सुद्धमच ‘ मिसलटो ’ खाली उभा राहिली. पटदिशी एक तरुण उठला आणि त्यानें तिथें चुंबन घेतलें. या दिवसांत घराच्या दारांतून किंवा बसावयाच्या जागीं ‘ मिसलटो ’ नांवाच्या झाडाच्या फांद्या टांगून ठेविलेल्या असतात. याच्या खालीं कुणी उभें राहिलें कीं चुंबन घेण्यास परवानगी ! शेवटीं एका खट्याळ तरुणानें डाव्या हातांत मिसलटोची फांदी घेऊन प्रत्येक तरुणीच्या डोक्यावर धरून चुंबनें घेण्याचा साराटा चालविला ! अशा प्रकारास हे लोक गर्ह्य समजत नाहींत ! उलट हंसण्या-खिदळण्याचा एक मनोरंजक भाग समजतात. पिणें, नाचणें आणि गाणें या दिवसांत सारखें चालूं असतें. इकडे मादिरादेवीचें भयंकर प्रस्थ आहे. मी एका गृहस्थास भेटावयास गेलों. मेडनें बाहेरून कळविलें कीं, ‘ He is Keeping Xmas. ’ (साहेब पिऊन तरें पडले आहेत) ३१ डिसेंबरची रात्र म्हणजे

आनंदाचा कळस ! लंडनच्या सर्व रस्त्यावर दिव्यांची आराम केलेली, मोठ-
मोठ्या चौकांत चोहोंकडून टॉर्चलाइट सोडलेले. रस्त्यांत सुद्धा चुंबनांची लय-
लूट. आमच्या पैकीं एकाची तर फारच गाळण उडाली. हा थोडा काळसर
होता. एका अनोळखी बाईने त्याचें चुंबन घेतलें व म्हटलें कीं, “ काळ्या
माणसाचें चुंबन आज घेणें आमच्याकडे फार शुभ समजलें जातें. आतां आमचें
पुढील वर्ष फार आनंदांत जाईल. ” लंडनच्या नृत्यालयांतून अनेक स्त्रीपुरुष नाच
करित असलेले दिसले. या दिवशीं रात्री बरोबर १२ वाजतां स्त्रीपुरुष हातांत
हात धरून मोठी कडी करतात व गतवर्षाचें आनंदांनें विसर्जन करून येणाऱ्या
वर्षाचें अभिनंदनपर गाणें गातात. क्रिसमसनंतर मी आपल्या गांवी अंबर
येथें गेलों.

वडिलांचें विलायतेस आगमन

निरनिराळे देश पाहाण्याचा विचार वडिलांच्या मनांत फार दिवसांपासून
घोलत होता. प्रकृति सुधारण्याच्या दृष्टीनेही त्यांचें युरोपांत येणें फायदेशीर
होतें. मीही पण पत्रांतून तसा आग्रह केला होता. अखेर श्री. गुह्वर्य धोंडो
केशव कर्वे यांच्या बरोबर माझे वडीलही विलायतेस निघाले. १९२९ च्या
एप्रिल महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत ते लंडनला पोचले. माझ्या धाकट्या
बंधूकडे दोन आठवडे राहून पुढें माझ्याकडे आले. उतार वयांत इतक्या
लांबच्या प्रवासावर निघण्याच्या त्यांच्या धैर्याचें मला राहून राहून आश्चर्य
घाटूं लागूं. अंबर येथें मिसिस लूइसकडे टालिमा नांवाच्या घरांत मी आणि
चंद्रभान सिंधाल रहात होतो. वडिलांचें इंग्रजी साधारण होतें. ते सिंधाल बरो-
बर तासचे तास हिंदीत बोलत बसत. हिंदी विद्यार्थी आपापसांत हिंदीतूनच
बोलण्याचा आतांशा प्रघात पडूं लागला आहे. त्रावणकोरचा एक विद्यार्थी
बाळकृष्ण मेनन आणि बंगालचे विद्यार्थी देखील मोडक्या हिंदीतूनच बोलण्याचा
प्रयत्न करीत. माझे वडील सकाळच्या चहानंतर फिरावयास जात. दुपारीं विश्रांति
व संध्याकाळीं हिंदी विद्यार्थ्यांबरोबर पुन्हां फेरफटका करीत. गु. अण्णासाहेब
कर्वे निरनिराळ्या शिक्षणसंस्था पहावयास लंडनहून निघून गेले होते. त्यांची
एक गोष्ट माझे वडील सांगत. बोटांचा प्रवास संपल्यावर स्टुअर्डला इनाम द्यावा
लागतो. गु. अण्णासाहेब कर्व्यांनी ५ शिलिंग काढले व स्टुअर्डला त्याचें नांव

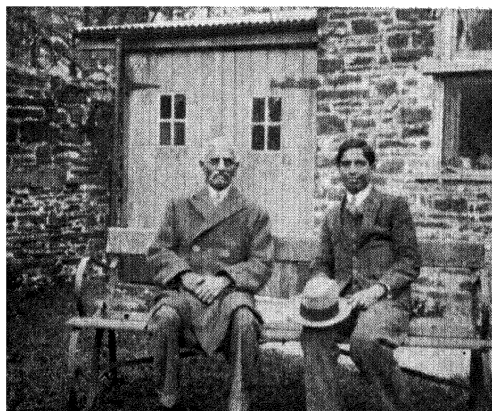
विचारून म्हणाले, “हें पहा, मी एक गरीब हिंदुस्तानी मनुष्य आहे. माझी एक शिक्षण संस्था पुण्यास आहे. त्या संस्थेला मदत म्हणून हे पांच शिलिंग तुझ्याकडून घेतों. ही रसीद घे.” स्टुअर्डने श्री. कर्व्यांचे आभार मानिले.

इतकी कळकळ संस्थेसंबंधी असावी तेव्हां कोठें संस्थेस उर्जितावस्था येते असें माझे वडील म्हणत. वेल्श युनिव्हर्सिटीकडूनही आम्हीं कांहीं पौंड मदत म्हणून गु. कर्वे यांचेकडे पाठवून दिले होते.

माझे वडील अण्णासाहेब (ना. न्या. मू. केशवराव) यांचें निरीक्षण तीव्र होतें. अंबर येथील वेल्श नॅशनल लायब्ररी पहावयास ते गेले होते. तेथील व्यवस्थापकांनीं १५।२० फूट लांब असें एक रामरावण युद्धाचें चित्र दाखविलें आणि व्यवस्थापक सांगूं लागले कीं हें चित्र कमांत कमी इ. स. पूर्वी सात आठ शतकापूर्वीचें आहे ! वडिलांनीं प्रश्न केला कीं ‘ हें चित्र येथें कसें आलें ? ’ व्यवस्थापकानें म्हटलें— ‘ एका वेल्श सोल्जरनें हें लायब्ररीस दिलें आहे, त्यानें हें चित्र हिंदुस्थानांतून येताना आणिलें होतें. वडिलांनीं या चित्राकडे थोडे निरखून पाहिलें व ते म्हणाले. ‘ हें चित्र आपण म्हणतां येवढें जुनें मुळींच दिसत नाहीं. रामरावण युद्धाचे वेळीं शिपाई फिरंगी टोप्या घालीत नसत, व त्याकाळीं बंदुकीपण नव्हत्या. तेव्हां इंग्रज हिंदुस्तानांत आल्यानंतरचें हें चित्र असावें.’ व्यवस्थापकांनीं ही गोष्ट लगेच नोट करून घेतली.

लॅपीटर

लॅपीटर येथें एक रग्बी मॅच पहावयास माझ्याबरोबर वडीलही निघाले. मोटरबस भरगच्च भरली होती. विलायतेंत स्त्रीपुरुष हा भेद मानण्यांत येत नाहीं. तरुण बायका अखेर तरुण पुरुषांच्या मांडीवर बसल्या. कम्यूनिटी सिंगिंग सुरू झालें. हंसणें खिदळणें सुरू होतेंच. हा प्रकार पाहून वडिलांस प्रथम विचित्र वाटलें. पण शेवटीं ते म्हणाले, “ यांत वावगें असें काय आहे ? अशा आनंदी वातावरणानें उलट उत्साह वाढतो.” मॅचच्या ठिकाणीं बस उशीरा गेली. तिकिटें संपलीं होती. वरून पिटूळ बर्फ पडत होता. मला वाटलें यांना उगीच त्रास दिला. पण वडील म्हणाले, “ या खेळांतील मॅच पाहण्यांत सुद्धां एकप्रकारची मौज आहे, नाहींतर मी आलों कशाला ? ” मॅच पाहून आम्ही अंबरला परत फिरलों. हिंदुस्तानी विद्यार्थ्यांबरोबर वडील निरनिराळ्या विषया-

वर चर्चा करित बसत. हिंदी ही राष्ट्रभाषा होणे इष्ट आहे किंवा नाही ! आपल्या देशाला तुम्ही लोक पुढे कसे आणणार ? इंग्रजांची विभक्त कुटुंब-पद्धति बरी किंवा आपली अविभक्त कुटुंबपद्धति बरी ? इतकेच नव्हे तर, इंग्रज मुलांशी लग्न करण्यासंबंधीही त्यांना मुलांची मनें चाळून-पाहिलीं. एकादे वेळीं प्रौढ विवाहांतील गुणदोषांचें विवरण होई तर कधीं धर्मातरासारख्या विषया-संबंधीही विचारविनिमय होई.

चर्च (गिरजा घर)

रविवारी शाळा कॉलेजें व ऑफिसेही बंद ठेविलीं जात असल्यानें या दिवशीं कसें चुकल्या चुकल्यासारखें होई. सकाळीं आठच्या सुमारास सर्व लोक उत्तम उत्तम कपडे करून प्रार्थनेस जातात. एका रविवारीं वडोल व मी दोघेही चर्चमध्ये जाऊन तेथील सार्वजनिक जागेत बसलों. चर्चेसमधून आपापल्या जागेचें भाडे द्यावें लागतें आणि प्रार्थनेनंतर टोपी फिरवितात, त्यांत कांहीं तरी दक्षिणा म्हणून मदत टाकावी लागते. आठवड्यांतून एक दिवस धार्मिक कर्तव्य म्हणून हे लोक चर्चेसमधून जातात, त्यांत भाविकपणाचा अंश कमीच असतो, असें आम्हांस वाटतें. आपल्या देशाप्रमाणें धर्माचें प्राबल्य इकडे इतकें माजलेलें नाही. भक्तिरसाची तेवढी गोडी यांना नाही असें आम्हांस वाटतें. बहुतेक सारेच लोक कांचनभक्त ! पुरुष आणि स्त्रिया सर्वांनाच अतोनात द्रव्यप्राप्तीची लालसा लागून राहिलेली दिसून येते. कल्पनातीत पैसा मिळवावा, जग पहावें, खूपशी मौज करावी हेंच सर्व साधारण व युरोपांतील माणसाचें तत्त्वज्ञान असावें असें वाटतें. अर्थात् लेखक, कवि, तत्त्ववेत्ते आणि राज्यशास्त्रज्ञ इकडे नाहींत असें म्हणावयाचा माझा उद्देश नाही. सर्वसाधारणपणें पाहूं गेलें असतां युरोपांतील बहुजन समाज पैशाचा पूजक आहे असें माझे ठाम मत बनलें. जितका जास्त पैसा मिळवावा तेवढें अधिक सुख प्राप्त होतें असें यांना वाटतें. या कल्पनेमुळे हे लोक सतत कमावण्याच्या शोधांत असतात; आणि सांपत्तिक स्थिति सुधारावयास अतोनात धडपड करितात. हाही एक यांचा सद्गुणच नव्हे तर काय ?

पार्टी

वडिलांना लौकर हिंदुस्थानांत परत जावयाचें होतें म्हणून त्यांच्या सन्मानार्थ

एक पार्टी घ्यावयाचें ठरलें. क्वीन्स हॉटेलमध्ये डिनरची व्यवस्था केली. इंग्रज व वेल्श मित्र मैत्रिणींना आमंत्रणें दिलीं होती. इकडील पद्धतीप्रमाणें डिनर संपतांच एका गृहस्थानें पियानो वाजवावयास सुरुवात केली व इतर मंडळी जोड्या जोड्या करून नाचूं लागली. मी वडिलांशीं बोलत बसलों होतो. एवढयांत मि. सिंधाल आले व ते वडिलांस म्हणाले, 'विठ्ठलभी बहोत अच्छा डान्स करता है, अगर आप उसको इजाजत दें तो वह भी डान्स करेगा' वडिलांनीं ताबडतोब परवानगी दिली व मी भीत भीतच आपलें डान्सचें प्राविण्य दाखवूं लागलों. रात्रीं घरीं आल्यावर बराच वेळ या विषयावर चर्चा झाली. डान्स वगैरे इंग्रजी उन्मादक चालीरीतींत आपण भाग घ्यावा किंवा अलिप्त रहावें, परस्त्रीला स्पर्श करणें सुद्धां हिंदी संस्कृतींत चांगलें समजलें जात नाहीं. हिंदी विद्यार्थी पुष्कळ वेळीं डान्स वगैरेच्या नादीं लागून पुढें आपलें पावित्र्य गमावून बसतात. येवढेंच नव्हे तर आपण विलायतेंत शिक्षण संपादन करण्याकरितां आलों आहोंत या गोष्टीचा सुद्धां स्यांना विसर पडूं लागतो. स्त्रियांना हातांशीं धरून नाचण्यानें मन चंचल होतें. त्यांतून इंग्रज स्त्री पुरुषांच्या दर्शनी प्रेमाचीं चित्रें म्हणजे हातांत हात घालून चिकटून चालणें, बागेंतून किंवा डोंगरांतून तरुण तरुणींचें एकांतवासांत बसणें— वगैरे पाहून आपणही तसेंच करावें ही कल्पना साहजिकच हिंदी विद्यार्थ्यांच्या मनांत घोळूं लागते. इंग्रज तरुणांचा कित्ता गिरवून बरेच हिंदी विद्यार्थी मार्गच्युत झालेले आहेत यांत शंका नाहीं. १७-१८ वर्षांच्या मुलांना विलायतेस पाठवूं नये असेंही कांहींचें मत पडतें, पण या विरुद्ध असेंही दिसून येतें कीं, कांहीं प्रौढ विवाहित विद्यार्थीसुद्धां पिण्याच्या व स्त्रियांच्या नादीं लागून फसतात. विलायतच्या अशा वातावरणांत राहून आपला अभ्यासक्रम यशस्वी रीतीनें संपवून परत येणें म्हणजे एक दिव्यच नाहीं तर काय ? रस्त्याच्या बाजूस किंवा समुद्र किनाऱ्यावर वाळूंत पडून एकमेकांना कवटाळीत असलेली कितीतरी जोडप्यां दररोज पहावयास मिळतात ! हा प्रकार आम्हांला किळसवाणा वाटे. आम्हांला वाटे कीं, या बेख्यांना घरें नाहींत कीं काय ? असले प्रकार आम्ही हिंदुस्थानांत कोणत्याही गांवां पाहिले नाहींत. यामुळें हिंदुस्थानांत कितीहि वाईट प्रकार असले तरी अजून पूर्ण स्वेच्छाचारास आळा असल्यामुळें आमचा देश व आमची संस्कृति आम्हांला हजार पटीनें बरी वाटते. अर्थात् विलायतेंत यांत वाईट असें कांहींच

मानीत नाहीत. पवित्रपणाच्या कल्पनेत केवढे महदंतर पडले आहे हे ! नीति अनीतीच्या कल्पना देशांतील लोकांच्या विचाराप्रमाणे बदलतात ह्याचें आम्हांस चांगलेंच प्रत्यंतर आलें. यावरून असा कोणी कयास बांधूं नये कीं विलायतेंत साराच गलिच्छ प्रकार आहे. यांच्या सामाजिक व्यवस्थेस यांच्या चालीरीती पोषकच आहेत. यांचीं लग्ने फारच प्रौढ वयांत होतात. स्त्री-पुरुषांत भेदभाव नसतो. अठरा वर्षांची मुलगी झाली कीं ती आपणांस स्वतंत्र समजू लागते. स्त्रिया द्रव्य संपादन करूं शकतात यामुळे त्या कोणावर अवलंबून राहात नाहीत. प्रेमोत्तर विवाहपद्धत युरोपांत रूढ असल्यामुळे, प्रेम संपादन करण्यांत तरुण तरुणींचा बराच काळ लोटतो.

स्त्री पुरुषांचा एकत्र संबंध आल्याशिवाय त्यांची मैत्री होणार कशी ? आणि मैत्रीशिवाय प्रेम उद्भूत होणार कसे ? व प्रेम नसलें तर विवाह करायचा तरी कसा ? या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास यांच्या डान्स वगैरे प्रकारास वाईट म्हणतांच येणार नाही. उरूत हे प्रकार त्यांच्या जीवनास पोषकच आहेत असें दिसून येतें. विलायती विचार व विलायती प्रकारांना हंसण्यांत व एकदम त्यांना अतिवाईट लेखण्यांत कांहीं अर्थ नाही. हिंदुस्तानांत विवाह कसे होतात हें त्या लोकांनीं जेव्हां आमच्याकडून ऐकिले तेव्हां ते लोक पोट धरून हंसूं लागले ! ज्या स्त्रीची आणि तुमची पक्की ओळख होत नाही तिच्याशीं तुम्ही लग्न करतां तरी कसे ? असा प्रश्न हे लोक आम्हांस विचारीत. अर्थात् स्त्रीपुरुषांच्या दाट ओळखी होऊन आपापली निवड करून विवाहबद्ध होणें इष्ट किंवा पत्रिका पाहून, कुटुंबाची सुस्थिति व इस्टेट वगैरे पाहून वडील मंडळींनीं “ जोडा छान दिसतो ” म्हटल्यावर अक्षता पडून विवाहबद्ध होणें इष्ट याचा निर्णय वाचकांवरच तूर्त सोंपविणें बरें. कारण प्रेमोत्तर विवाहपद्धतींत सुद्धां किती जोडणीं खरोखर सुखी होतात, हेंही पाहिलें पाहिजे. विलायतेंत विवाहपद्धत कशी आहे हें निर्दिष्ट केलें म्हणजे पुरें आहे.

१९२९ च्या एप्रिलच्या ३ च्या तारखेस वडील हिंदुस्तानांत जावयास निघाले. मी त्यांना स्टेशनवरच निरोप दिला. माझ्या संबंधीं त्यांचें काय ग्रह झाले असतील, त्यांना काय वाटत असेल, वगैरे विचार माझ्या मनांत घोळूं लागले. स्टेशनवर निरोप देतांना, या जगांतील त्यांची व माझी ही शेवटचीच भेट, अशी कल्पना सुद्धां माझ्या मनाला शिवली नाही.

इंग्लिश पुढाऱ्यांची व्याख्याने व लेख

मोठमोठ्या इंग्रज पुढाऱ्यांची व्याख्याने एकावयाची मला फार हौस होती. लॉर्ड जॉर्ज यांचे भाषण एकावयाची इच्छा तशीच राहून गेली. लोक असे सांगत की, त्यांचे भाषण म्हणजे जणू काय विजेच्या ठिणग्याच वाटत ! बोलतांना लॉर्ड जॉर्ज यांना भयंकर स्फुरण येत असे. पण या व्यक्तीविषयी खुद्द वेल्श लोकांत दुमत होतें. वेल्सचे जहाल पुढारी यांना पाण्यांत पहात. कारण लॉर्ड जॉर्ज निभेळ वेल्स स्वातंत्र्याच्या विरुद्ध होते. वेल्स देशाला लॉर्ड जॉर्ज यांनी इंग्लंडच्या घशांत घातले म्हणून वेल्स जहाल पुढारी त्यांच्यावर जळफळत असत.

इंग्लंडचे या काळांतील मुख्य प्रधान मि. बाल्डविन यांचे एक व्याख्यान आमच्या कॉलेजांत एकावयाची संधि मिळाली होती. त्यांचे व्याख्यान वाङ्मयात्मक विषयावर होतें. रोमन व ग्रीक संस्कृतीचा इंग्रजी वाङ्मयावर कसा परिणाम झाला हें त्यांनी विस्तृत करून दाखविले होते. जागतिक राजकारणाच्या घडामोडींत, वरील सारख्या विषयाचा सखोल अभ्यास करावयास यांना वेळ तरी कसा मिळतो याचे मला आश्चर्य वाटले. कारण व्याख्यानांत त्यांनी कित्येक ग्रीक व लॅटिन पुस्तकांचा हवाला आपल्या मतपुष्टीकरणार्थ दिला होता.

मि. बाल्डविन आलेल्या दिवशी प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या हातां एक एक पाइप (चिलीम) होती ! विद्यार्थ्यांनी फंड गोळा करून हजारों पाइप मागविल्या होत्या. येणाऱ्या पाहुण्याची सविनय थटा करावयाचा हा एक प्रकार आहे !

सर जोसूआ स्टॅप यांचे व्याख्यान दि. ६ मार्च १९३० रोजी अर्थशास्त्रावर मी ऐकिले. १९१४ च्या महायुद्धानंतर युरोपांतील आर्थिक परिस्थिति कशी ढांसळून गेली, जर्मनीच्या मार्क्स नाण्याची पड कशी झाली, हजारों मार्क्स देऊन एक रुप चहा मिळत नसे. युद्धानंतर अशी परिस्थिति निर्माण होण्याची कारणे व ती न होऊं देण्याचे उपाय, वगैरे विषयांवर यांनी प्रकाश पाडला. 'हिंदी स्त्री म्हणजे एक चालती बोलती बँक, कारण हिंदी स्त्रियांच्या अंगावर सोन्या मोत्यांचे दागिने फार असतात' असा शेरा यांनी मारला होता. यामुळे हिंदी विद्यार्थी थोडे चिडून गेले होते. आम्ही सर स्टॅप यांना भेटून हिंदुस्थानच्या गरिबीचे चित्र त्यांच्या समोर रेखाटले, तरी ते मानीनात. ते

म्हणत, “ हिंदी स्त्रियांनीं आपली दागिन्याची किंमत व्यापारांत गुंतविली पाहिजे. इतकें सोनें अंगावर वापरल्यानें व्यापारांत मुद्दामची तूट पडते. ” अखेर पर्यंत आम्हांला हें मत पटलें नाहीं. आम्हीं पुष्कळ सांगितलें कीं, सर्व हिंदी-स्त्रियांजवळ आपण म्हणतां इतके दागिने नसतात. तरी सर साहेबांना हें पटेना.

यानंतर सर ऑस्टिन चेंबरलेन यांचें “ ब्रिटिश आंतरराष्ट्रीय राजकारण ” या विषयावर व्याख्यान ऐकावयाची संधि मिळाली. या दिवशीं व्याख्यात्यांची विद्यार्थ्यांनीं भयंकर चेष्टा केली. चेंबरलेन स्टेशनवर उतरले तों त्यांच्याच उंचीचा व जवळ जवळ त्यांच्याच सारख्या दिसणाऱ्या एका विद्यार्थ्यास चेंबरलेन ह्यांच्या सारखा पोषाख चढविला. सर्व विद्यार्थ्यांच्या नाकावर एक कांचेचा चष्मा लावलेला होता ! हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून आम्हांला फेटे बांधून स्टेशनमध्ये उभे करण्यांत आलें. सर चेंबरलेन यांना स्टेशनमधून एका मोटारींत घालून गांवापासून १० मैल अंतरावर नेण्यांत आलें ! तेथें एका क्षोपडींत १०१५ विद्यार्थी लांकडें फोडावयाचें, भांडीं धुण्याचें, झाडू मारण्याचें वगैरे काम करूं लागले होते. येथें छोटे ऑफिसही तयार ठेविलें होतें. सर ऑस्टिन यांना कॉलेज दाखविण्याऐवजीं ही (Work-house) संस्था दाखविण्यांत आली ! अभ्यास न करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना येथें राबविण्यांत येतें असें सांगताच, सर साहेबांना समजून आलें कीं, ही सारी थड्या आहे. पण त्यांनीं ही थड्या शांतपणें सहन केली. सरसाहेबांना व्याख्यानाच्या हॉलमध्ये यावयास अर्धा पाऊण तास विलंब झाला. इकडे हॉलमध्ये तोतया सर ऑस्टिन खुर्चावर विराजमान झाले होते. टेबलाच्या बाजूंस हाडांचा सांगाडा वेडावांकडा उभा करून त्याच्या हातांत एक पाटी दिली होती. त्यावर ‘ British Foreign Policy is dead ’ असें ठळक अक्षरांत लिहिलें होतें ! व्याख्यात्यांनीं विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेची खूप तारीफ केली. सर साहेबांनीं आपल्या व्याख्यानांत कालच्याच जर्मन शत्रूंची आज भरपूर स्तुति केलेली ऐकून आम्हांला आश्चर्य वाटलें ! एकंदर व्याख्यानाचा सारांश ‘ जर्मनीबरोबर वैर करण्यापेक्षां मैत्रीच संपादन करावी ’ असा होता !

१९२९: विद्यार्थी परिषद

एप्रिलच्या दुसऱ्या आठवड्यांत अंबर येथें इंग्लंडांतील निरनिराळ्या विश्व-

विद्यालयांत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची परिषद भरली होती. बरेच हिंदी विद्यार्थी मॅचेस्टर, लंडन, शेफील्ड, ऑक्सफोर्ड, केंब्रिज वगैरे ठिकाणांहून परिषदेस उपस्थित होते. याच वेळीं पुण्यांतील माझ्या परिचयाची मंडळी श्री. भास्करराव कर्वे, श्रीमती शकुन्तलाबाई परांजपे व श्रीमती कुसुमावतीबाई जयवंत वगैरेंची भेट झाली. या वेळीं पार्लमेंटची नकली बैठक भरवून भाषणं करण्यांत आली. शकुन्तला परांजपे यांनीं फारच जोरदार भाषण करून “आम्ही हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहावयास पूर्णपणें लायक आहोंत. इंग्रजांनीं चूपचापपणें हिंदुस्थानांतून पाय काढावा.” असें म्हटलें. परिषदेनंतर एक मोठें डिनर देण्यांत आलें, व त्याबरोबरच डान्सचीही व्यवस्था करण्यांत आली होती. परिषद यशस्वी रीतीनें पार पडली.

हिंदुस्तानचा राजकीय प्रश्न आणि वृत्तपत्रें

साधारणतः अंबर येथील हिंदी विद्यार्थ्यांना राजकारणाचें थोडें वावडेंच होतें. तरी पण मधून मधून हिंदी राजकारणासंबंधीं वृत्तपत्रकांतून जेव्हां लेख येत तेव्हां राजकारणाच्या विषयास थोडाबहुत ऊत येई. डेली मेलच्या जानेवारीच्या १३ (१९३०) मध्ये Jerry-building for a crash in India अशा मथळ्याचा लॉर्ड जॉर्ज यांचा लेख प्रसिद्ध झाला. हिंदुस्थानावरील इंग्लंडची पकड मजबूत करावी, अशा आशयाचा हा लेख होता. तसेंच Strong hand in India असा लेख व्हायकॅट ब्रेंटफोर्ड यांनीं लिहिला. A grave warning या मथळ्याचा लेख जे. एल. गारविह्न यांनीं (Observer 2nd nov. 1930) प्रसिद्ध केला. तसेंच No surrender in India ! असा अग्रलेख Daily Mail मध्ये 28-1-30 रोजीं आला. Shall we clear out of India- (F. Britten Austin) Sunday Pictorial 2-10-29. No Change of policy in India E- Clephan Palmer (Daily News 6th nov. 1929) अशा मथळ्याचे लेखही प्रसिद्ध होऊं लागले. सर्वच लेख मोठे कडक असत. कधीं कधीं हिंदुस्थानसंबंधीं इतक्या अपुऱ्या ज्ञानावर लेख लिहिले जात कीं त्यांचें आम्हांस पोटभर हंसूं येई. असेंच एकदां ‘भारत गौ परिषदे’च्या मिरवणुकीचा फोटो छापून (Daily mail Nov. 18-1929) या पत्रांत The peril in India असा लेख मग रेजिनाल्ड यांनीं प्रसिद्ध केला होता !

एकंदरीत हिंदी लोक राजकारभार चालविण्यास नालायक आहेत, हिंदुस्थानांत एकी नाही म्हणून इंग्रजांनी आपला पाय काढला तर अंदाधुंदी माजेल; अशा आशयाचे हे लेख असत.

१९२९ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत फारच खळबळ उडाली होती. हिंदी पुढाऱ्यांना अटक झालेल्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या म्हणजे अर्थातच थोडा क्षोभ होई. कै. लाला लजपत राय यांच्यावर लाठीचार्ज व अखेर त्यांच्या मृत्यूची बातमी आली. तेव्हां सर्वांना फार वाईट वाटलें. सायमन कमिशन निःपक्षपाती निवाडा देणार असें वृत्तपत्रांतून लिहून आलें म्हणजे थोडी आशा उत्पन्न होई. हिंदी स्वराज्य अगदीं जवळ आल्यासारखें होई तर केव्हां केव्हां दूर जात आहे तर कधी दृष्टीभाड होत आहे असें वाटे, आणि आशानिराशेचें हें नाटक आनंदपर्यवसायी होणार किंवा कसें, इकडे लक्ष लागून राही. २६ मार्च १९२९ ला महात्माजींना अटक झाल्याची बातमी आली तेव्हांही आमचीं मनं अशीच उद्विग्न झालीं होती.

इंग्रज राजकीय पुढाऱ्यांच्या व्याख्यानांतून बहुतेक हिंदुस्थानसंबंधी कांहींना कांहीं पर्यालोचन केलेलें असेच, येवढेच नव्हे तर, चर्चेसमधून प्रार्थनेच्या नंतर देखील “हे परमेश्वरा, आमच्या हिंदी प्रजेचें कल्याण होवो. हिंदीराजकारणाच्या लढ्यांत समेट घडून येवो. परमेश्वरानें हिंदुस्थानच्या हिताची जी जबाबदारी आम्हांवर लादली आहे ती आमच्या हातून चांगल्या रीतीनें पार पडो.” अशी प्रार्थना आमच्या कानांवर येई. आम्हांलाही इंग्रजांची कीव येई. आम्ही म्हटले ‘हें केवढें ओझें परमेश्वरानें इंग्रजांच्या खांद्यावर नाहक लादलें आहे व यांना किती त्रास होत आहे. ज्या दिवशां हें हलकें होईल त्या दिवशां खरोखर इंग्रज सुखी होतील.’ ओझें हलकें करावयास हे लोकही १९१७ पासून तयार आहेत. पण एकदम नव्हे !

पार्लमेंटची निवडणूक

१९२९ च्या मे महिन्यापासून अंबर येथें इंग्लंडच्या पार्लमेंटच्या निवडणुकी संबंधी खळबळ सुरू झाली. प्रत्येक पक्षाची सार्वजनिक व्याख्यानें होऊं लागलीं. लिबरल पक्षाकडून नुकतेंच हिंदुस्तानांतून परत आलेले सर जॉन सायमन यांचें व्याख्यान अंबरिस्टविथ येथें दि. ८ मे १९२९ रोजीं झालें. प्रत्येक पक्ष आम्हीं

हिंदुस्थानास कशा तऱ्हेने वागविणार, हिंदी प्रश्न कसा सोडविणार, यावर प्रवचने करीत सुटे. सर जॉन सायमन यांनी “ हिंदुस्थानचा राजकारभार हिंदी-जनतेच्या हाती देऊन टाकावयाचे ठरले आहे व लिबरल पक्षाचे धोरण हेच राहिल ” असे घोषित केले होते. या नंतर आम्ही हिंदी विद्यार्थ्यांनी त्यांची स्वतंत्र भेट घेऊन त्यांना धन्यवाद दिले.

देशांतील निरनिराळ्या संघांतर्फे व्याख्यानांची शोड संपल्यावर, निवडणुकीचा दिवस जसजसा जवळ येऊ लागला तसतसा लोकांचा उत्साह वाढू लागला. निवडणुकीची नोंद टाऊन हॉल, काउंटीस्कूल व इतर सरकारी इमारतीतून होणार होती. मलाही कॉलेजचा विद्यार्थी म्हणून मताधिकार होता. मी मतदानाच्या खोलीत जाईपर्यंत प्रत्येक पार्टीच्या लोकांनी हस्तपत्रके दिली व मत देण्यास विनवण्या केल्या. आमच्या मालकिणीने मि. हॉपकिन् मॉरिस (लिबरल) यांना मत द्यावयास गळ घातली होती. खुद्द मॉरिस यांनाही हिंदीराजकारणाची कळकळ आहे असे दिसून आले होते. म्हणून मी यांनाच मत दिले. हॉपकिन् मॉरिस साहेब पार्लमेंटच्या शिष्टमंडळाबरोबर पुढे (१९४६) मध्ये हिंदुस्थानांत आले. निकालाच्या दिवशी सर्व शहरांतील रस्ते गजबजून गेले होते. मतांच्या मोजण्या होऊन विजयी लोकांची नावे लंडनहून टेलीफोनने येऊ लागली होती. तास अर्धा तासाच्या अंतराने ही नावे मोठमोठ्या इमारतीवरून मॅग्याफोनने पुकारण्यांत येत. आपण मत दिलेली व्यक्ति यशस्वी झाल्याचे ऐकतांच मोठ्याने ओरड होई व टाळ्यांचा गजर होऊन आनंद प्रदर्शित केला जाई. मि. रे. मेकडोनाल्डचे नांव येतांच असाच गजर बराच वेळ चालू होता. सर्वांना नावे ऐकू यावीत म्हणून ध्वनिक्षेपक यंत्राची व्यवस्था केली होती. लोकांना खाण्यापिण्याच्या वेळेची सुद्धा भ्रांत राहिली नाही. क्विंट टिकाणी मॅजिक लॅटर्नच्या सहाय्याने नांव पडद्यावर दर्शविले जाईल. एकंदरांत जनरल इलेक्शनची धामधूम मोठी पाहण्यासारखी असते. या निवडणुकीनंतर मजूरपक्षाचे मि. रे. मॅकडोनाल्ड हे मुख्यप्रधान झाले होते आणि मि. वेजवुडबेन हे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी नेमले गेले होते.

एक अपघात

१९२९ जूनच्या २८ तारखेस माझ्यावरचे एक प्राण संकट टळले. या

दिवशीं पोहावयास मी समुद्रावर गेलों. समुद्र फारच शांत होता. आनंदाच्या भरांत मी सरासरी अर्धा मैल पोहत गेलों असेन. परत फिरतो तों अर्ध्या वाटेत माझे पाय गारठून गेले. समुद्रकांठ जवळ होता पण ओहोटीमुळें पाणी मला आंत आंत खचूं लागलें. Help, Help म्हणून मी आरोळी ठोकली व पाठावर कसातरी तरंगत राहिलों. मला Mr. H. T. Holman (34, Wolfington Rd- London) या गृहस्थानें वांचविलें. यानें सुटाबुटांसकट समुद्रांत उडी ठाकली व त्यानें मला ओढून काढले. Pe. 5 Jones यानेंही मदत केली. या दोघांनाही मी कृतज्ञ होऊन चांदीचे फ्लावर पॉट्स नजर केले. पुढें दोन दिवस समुद्राकडे पहावयाची सुद्धां हिंमत होईना. माझ्या अंगावर कांटा उभा राही, म्हणून मी कांहीं दिवसांकरितां लंडनला बंधूंकडे निघून गेलों. एकदम निघून येण्याचें कारण बंधूंना कळेंना. मी सहज आलों असें तुटक उत्तर दिलें. पण त्याच दिवशीं वर्तमानपत्रांत ' Mr. Nithol Cotkar हिंदुस्तानी विद्यार्थी बुडतां बुडतां वांचला ' अशी अंबरची बातमी बंधूंच्या लॅडलेडीनें दाखवितांच, भाडें फुटलें !

लंडन व प्रेक्षणीय स्थळें

या वेळीं मी लंडनला आलों याचें मुख्य कारण म्हणजे माझ्या मनांतील अपघाताची भीति जावी हें होतें. दोन दिवसांतच मला प्रसन्नता वाटूं लागली. वार्षिक परीक्षा संपून मी पास झालों होतो. क्रॉयडनला माझे बंधु वैमानिक-शास्त्राचा अभ्यास करीत असत. मीही क्रॉयडनला राहिलों होतो. मध्य-युरोपांतून क्रॉयडनवर सारखीं विमानें येत असत. या रहदारीची मला गम्मत वाटे. या विमानांतून दहाबारा माणसांची सोय केलेली असते. या लंडनच्या मुक्कामांत मी पक्का भटक्या बनलों ! वाट फुटेल तिकडे दिवसभर लंडनमध्ये फिरावें, थकवा आला म्हणजे कोठेही कार्नर हाऊस मध्ये किंवा A. B. C. रेस्टारंटमध्ये चहा कॉफी घ्यावी, कुठें तरी लंच खावी व रात्री ८ ला क्रॉयडनला परत फिरावें. गप्पा मारावयास २१ क्रॉमवेलरोडच्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांत, तर कधीं गॉवर स्ट्रीटवरांल Y.M.C.A. त जावें. येथें हिंदुस्थानी जेवणही मिळत असे. फार लांब भटकत गेल्यास अंडर ग्राउंडमें

परळ आपल्या राहण्याच्या ठिकाणी येतां येत असे. रस्ता चुकल्यास सात फूट उंच असलेल्या पोलिसची मदत घ्यावी. येथील पोलीस फारच चांगल्या रीतीने वागतात. आसपासच्या भागाचा नकाशाच जणू त्याच्या डोक्यांत असतो ! कुठल्याही भागास कसे जावे हें दोन मिनिटांत ते समजावून देतात. लंडनचे रस्ते फारच विस्तीर्ण, त्यांतून जाणारा जनसमुदायाचा प्रवाह, पांच, सात मजली टोलेजंग दुतर्फा इमारती, चौकांतून लहान लहान हिरवळीच्या बागा, आणि मधून मधून भव्य पुतळे, एकंदरीत या जगांतील सर्वांत मोठ्या शहराची शोभा फारच अवर्णनीय ! ट्रफळगॉर चौकांतील भव्य विजयस्तंभ आणि त्यावरील नेलसनचा पुतळा फारच उठावदार दिसतो. चहा, कॉफी घेत मोठ्या हॉटेलांत बसलों तर एकाद्या राजाच्याही नशिबांत नसेल असे सौख्य लाभल्यासारखें वाटे. हॉटेलांत बसावयाची जागा म्हणजे भला मोठा हॉल, आंत गालिचा अंधरलेला, बाजूस मोठमोठे संगमरवरी खांब, फर्नची झाडे लविलेल्या सुशोभित कुंड्या आणि एका कोपऱ्यांत दहावीस माणसें वाघें वाजवून मजुळ खरांनीं लोकांचें मनरंजन करीत असलेले; शेकडों लोकांच्या गर्दीत पांच पंचवीस मेडस् इतक्या चपळाईनें काम करीत, कीं नवीन मनुष्य बसला म्हणजे तिसऱ्या मिनिटांतच त्यानें मागविलेले पदार्थ बिनचूक त्याच्या समोर यावयाचे !

मी एके दिवशीं क्रिस्टल पॅलेस पहावयास गेलों. यावेळीं येथें प्रदर्शनही होतें. हा राजवाडा सर्व कांचांनीं बनविला आहे. क्रिस्टल पॅलेसच्या बाजूच्या मैदानावर मोटर सायकल रेस चालू होती. पॅलेसच्या रस्त्यावरून खिश्चन लोकांची एक मिरवणूक चालली होती. या मिरवणुकींत कांहीं ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं धोतर नेसून, डोक्यास तांबडा फेटा व वहाणा पायांत घातल्या होत्या. ही एक धर्मप्रचाराची चळवळच होती म्हणाना ! आकाशांत उंच वर एक विमान उडून तें कसल्याशा धुरांनीं जाहिराती लिहीत होतें. क्रिस्टल पॅलेसमधील प्रदर्शन पाहून मी परत फिरलों.

थेम्स नदीच्या डाव्या बाजूस टॉवर ऑफ लंडन आहे. तें पाहिलें. हें टॉवर ज्यूलियस सीझरनें बांधलें, पुढें White Tower हा भाग विल्यम दि कॉंकरर यानें बांधिला व तिसऱ्या हेन्रीनें याला राजवाड्याचें स्वरूप दिलें. या टॉवरभोंवतीं मोठ मोठे दोन तट उभे आहेत. ११९८ मध्ये हे तट बांधून काढले आहेत. टॉवरच्या तळमजल्यांत जुनी शस्त्रां पाहण्यांत आलीं. यांत कांहीं तोफा

दक्षिण हैद्राबादच्या होत्या. टॉवरच्या वरच्या मजल्यावर राजमुकुट, राजदंड व राणीचे इतर दागिने एका कांचेच्या छोट्या वर्तुळाकार खोलीत ठेविलेले होते. राणीच्या मुकुटावरच्या 'कोहिनूर' या हैदराबाद येथील गोवळकोंड्याच्या खाणीतील हिऱ्याचें दर्शन झालें. इ. स. १६५० पासून हा हिरा इतिहास-प्रसिद्ध आहे. असें म्हणतात की, इंग्रजांनीं पंजाब जिंकल्यावर इ. स. १८४९-५० चे सुमारास हा हिरा विलायतेस नेला व व्हिक्टोरिया राणीला नजर केला. असें सांगतात की, राजमुकुट वगैरे ठेविलेल्या कांचेच्या खोलीभोवतीं वीज वाहत ठेविली आहे. म्हणून कोणासही आंत हात घालतां येत नाही अर्थात् याची आम्हीं प्रचीति पाहिली नाही ! सेंट जॉन्स चॅपेल नांवाची सुंदर इमारतही टॉवर मध्येच आहे. पूर्वी या इमारतींत राजकीय कैदी डांबून ठेवांत असत. कांहीं कैद्यांचा शिरच्छेदही येथे केला होता. या टॉवरच्या बाजूस थेम्स नदीवर एक उचलता पूल आहे. जहाज नदीतून जावयाचें असल्यास पुलाचे दोन भाग अलग होऊन वर उचलले जातात व वाट दिली जाते.

लंडनमध्ये प्रक्षणीय स्थळें पुष्कळ आहेत. सर्व स्थलांचीं वर्णनें देणें म्हणजे एक गाइड बुकच होईल. तसा माझा हेतु नाही. पार्लमेंटच्या इमारती, लॉ कोर्टस्, सेंट जेम्स पॅलेस, मार्बल आर्च, वेस्ट मिन्स्टर अँबे, पिकवर गॅलरी, सेंट (स्टेट) पॉल कॅथेड्रल, झू वार्डन्स, ब्रिटिश म्यूझियम वगैरे स्थळे मी पाहिलीं. ब्रिटिश म्यूझियम मध्ये शास्त्रीय दृष्ट्या संग्रहालयाचे भाग केलेले आहेत आणि त्यावर निरनिराळे तज्ज्ञ अधिकारी नेमले आहेत. छापील पुस्तकें, जुन्या पोथ्या, पौर्वात्य हस्तलिखितांचीं बंडले, ग्रीक व रोमन कालांतील ऐतिहासिक पुस्तकें, पुरातन कालीन नाणीं वगैरे पाहण्यांत आलीं. हें जगांतील एक श्रेष्ठ संग्रहालय आहे.

लंडन झू गार्डन्स मध्येही नाना तऱ्हेचे प्राणी, अत्यंत लहान खारीपासून तों अजस्र हिपोपोटॅमसपर्यंत शास्त्रीय दृष्ट्या विभाग करून ठेवलेले दिसून येतात. एका दिवसांत हे प्राणी पाहून सुद्धा होत नाहीत. सिंह आणि वाघिणी-पासून झालेला भिन्न प्राणी पाहिला. याला आयाळ असून शरिरावर वाघासारखे पट्टे होते. पतियाळाच्या महाराजांनीं हा प्राणी भेट म्हणून 'झू गार्डन्स' ला दिला आहे. याच बागेत ओरॅगोटॅग वानरेंडी पाहिलीं. आम्ही जातांच या उंच, माणसासारख्या वानरांनीं सलाम ठोकला

व सिगारेटकरिता हात पुढें केला. पण बाहेर नोटीस होती. Please do not offer Cigarettes. लंडन झू मध्येच एम्पोरियमही आहे. येथें हजारों जातींचे मासे कांचेच्या हाँदांतून ठेविले आहेत. कांहीं तर संक्रांतीच्या तिळगुळा येवढे बारीक आणि रंगी बेरंगी आहेत. कांचेच्या हाँदांत जेवढी उष्णता यांना जिवंत ठेवण्यास लागते तेवढी विजेनें व वाफेनें ठेवून त्या त्या जातीच्या माशांना अनुकूल वातावरण निर्माण केलें आहे. येथून आम्ही परत फिरलों.

या नंतर एके दिवशीं मॅडम ट्यूसाडचें मेणाच्या चित्राचें प्रदर्शन पाहिलें. हें प्रदर्शन एका भव्य इमारतींत ठेविलें आहे. माझ्याबरोबर एक दोन इंग्रज भिन्नही होते. या प्रदर्शनांत मेणाचीं चित्रें इतकीं हुबेहूब आहेत कीं, दारांत सल्लूट करून उभा असलेल्या शिपायाच्या चित्रास, खरा शिपाई समजून पट-दिशीं इतर प्रेक्षक सल्लुट करतात ! आंत, इंग्लंडचे पूर्वीचे नामांकित प्राइम मिनिस्टर्स, कवि, लेखक यांचे पुतळे पाहण्यांत आले. हे इतके चांगले साधले आहेत कीं, आपण खऱ्याखुऱ्या जिवंत माणसासमोर उभे आहेत कीं काय असा भास होतो.

मॅडम ट्यूसाड ही फ्रेंच बाई, एके काळीं फ्रान्स मध्ये असे पुतळे तयार करीत असे. तिला फ्रेंच लोकांनीं हडळ ठरवून फ्रान्समधून हांकून लाविलें, पुढें ती लंडन येथें येऊन पुतळे करूं लागली. तिच्याच नांवानें हें प्रदर्शन प्रसिद्ध आहे. तिचेंही अंतकालचें एक चित्र ठेविलें आहे. नेपोलियन बादशहाचें अंत्यदर्शन पाहण्यालायक आहे. हें पहात असतांना गांभीर्याचें वातावरण भोंवतीं पसरतें. प्रदर्शनांत एका ठिकाणीं महात्मा गांधीही चरखा चालवीत बसलेले दिसून येतात.

याच इमारतीच्या गाभान्यांत दुष्ट व क्रूर लोकांचे पुतळे ठेविले आहेत. इंग्लंडच्या प्रख्यात डाकू, चोर आणि खुनी लोकांच्या संगतींत एक क्षण आपण आहेत असें वाटून येथील भयंकर वातावरणाचा परिणाम मनावर झाल्या-शिवाय रहात नाही. नानातऱ्हेचीं जुनीं कत्तल करावयाचीं आयुधें या ठिकाणीं ठेवलीं आहेत. Guillotine नांवाचें कत्तल करावयाचें यंत्र पाहून अंगावर शहारेच आले. आतां सुधारलेल्या राष्ट्रांत म्हणे, फांशीची शिक्षा झालेल्या माणसास विजेच्या खुर्चीवर बसवून त्याला नकळत त्याचा शेवट करण्यांत येतो !

नाटकगृहे व सिनेमागृहे

लंडनची भव्य आणि विशाल नाटकगृहे पाहून आश्चर्य वाटल्यावांचून राहात नाही. यांत ४-५ हजार लोक व्यवस्थितपणे बसू शकतील अशी व्यवस्था केलेली असते. तिकिटाच्या खिडकीजवळ कधीच गर्दी होत नाही. कारण 'क्यू' करून लोक उभे असतात.

बोलपट दुपारी ३ पासून रात्री १२ पर्यंत चालू असतात. पहिला खेळ पहावयास गेलेल्या गृहस्थास तो दुसरा खेळ जरी पहात बसला तरी कोणी उठवीत नाही. पण लोकांना कामाची गडबड असल्यामुळे असे कोणीच करीत नाही. चित्रपट चालू असतांना केव्हाही प्रवेश मिळवावयाचा व आपण पाहिलेल्या भागापर्यंत चित्रपट आला की उठून जावयाचें असे चालतें. सिनेमागृह आणि नाटकगृह बहुतेक ३-४ मजला असतें. प्रत्येक मजल्यावर मागच्या बाजूस विश्रांतिगृह असतें. बोलपट पहात असतां मध्यंतरी चहा वगैरे घ्यावयाचा असेल तर, सीट वरून उठून २०-२५ पावले मागे गेलें तर आपण भव्य अशा हॉटेलमध्ये अमल्याचें दिसून येतें. चहा किंवा लेमनेड घेतल्यावर पुन्हां जाऊन आपल्या पहिल्या जागेवर बसावें किंवा बाहेर जावें. लंडनचे रस्ते रात्री दोन वाजेपर्यंत गजबजलेले असतात. श्रीमंत व चैनी लोकांच्या जीवनास येथें रात्री १२ नंतर दिवस उजाडतो ! रात्री लंडनमध्ये भटकणाऱ्या तरुण विद्यार्थ्यांनै मात्र रस्त्यांतून सरळ व जपूनच चालावें. नाहीतर पाय घसरावयाचा ! वांकडें पाऊल पडावें म्हणून प्रयत्न करणाऱ्या तरुण स्त्रियांचे तांडे रस्त्यांतून फिरत असतात, किंवा बंद झालेल्या दुकानांच्या पायऱ्याजवळ एखादी 'रंभा' उभी राहून तोंडाला पावडरची पुटें देत अथवा ओंठाला लिप्स्टिक लावीत अथवा आपला चिमुकला आरसा आपल्या हँडबॅगमधून काढून स्वतःचें सौंदर्य ठाकठीक करीत असलेली दिसून येईल ! हिचें काम म्हणजे तरुणांना चिमुकलें हास्य देऊन, रुकार मिळाल्यास त्यांच्या पैशांचा धुव्वा उडवून नाटकास जावयाचें, प्यावयाचें, नाचावयास जावयाचें. एकूण चैन करावयाची एवढेंच ! असो.

अंडर-ग्राऊंड ट्रेनची मला फारच मौज वाटावयाची. भल्याभोठ्या लिफ्टमधून जमिनीखाली १०० फूट किंवा त्याहून जास्त अंतरावर उतरावयाचें कांहीं ठिकाणीं तर आपोआप खालीवर जाणाऱ्या पायऱ्या आहेत. त्यांवर दोन तीन

मिनिटें उभें राहिलें कीं माणसें खालीं जात तर दुसऱ्या बाजूनें खालचीं माणसें वर येत. जमिनीखालीं मोठमोठीं स्टेशनें आहेत. (मुंबईचें विहक्टोरिया स्टेशन जमिनीच्या आंत असल्याची कल्पना केल्यास या स्टेशनची थोडी कल्पना वाचकांस येईल.) कांहीं ठिकाणीं अशा स्टेशनमध्ये थोडी फार छोटीं मोठीं दुकानेंही पहाण्यांत आलीं. तिकिटें विकत घ्यावयाचे स्टँडस उभे असतात. यावर निरनिराळ्या स्टेशनचीं नांवां व दर लिहिलेले असतात. यंत्रांत तेवढे पैसे टाकले कीं पटदिशीं तिकिट आपल्या हातांत येतें. दोन तीन दिशेस गाड्या चालतात. जिकडे तिकडे सूचक पाठ्या लिहिलेल्या असतात. आपणांस जिकडे जावयाचें त्या प्लॅटफॉर्मवर उभे रहावयाचें. दर तीन चार मिनिटांनीं ट्रेन येते. दारें आपोआप उघडलीं व झांकलीं जातात. परंतु आंत शिरावयास जर ठराविक वेळेपेक्षां दोन सेकंदही जरी उशीर झाला तर मात्र त्या दारांत बोटें किंवा शरिराचा एकादा भाग चेंगरण्याचीच पाळी !

रस्त्यांतून भीक मागावयास कायद्यानें मनाई आहे. त्यामुळें फूटपाथवर एखादा भिकारी रंगांत खड्डेचें चित्रें काढून आपली टोपी उपडी ठेवतो. चित्रें दाखवून पैसे कमावण्याचा (भीक मागण्याचा) हा एक प्रकार आहे. एखादे वेळीं भिकारी दहा पावले आपल्या बरोबर येऊन हळूच आपली हकीकत सांगतो व ' मदत केल्यास मी फार आभारी होईन. ' म्हणतो; पण पोलिसला पहातांच हा लगेच दुरून चालू लागतो. येथें पैशांत लोळणारे श्रीमंत लोक जितके आढळून येतात त्याच्या कितीतरी पट दरिद्री लोकहि नजरेस पडतात. अशा लोकांना झोपावयास जागा सुद्धां भाड्यानें घ्यावां लागते. एखादे वेळीं जागा न मिळाली तर बागेत अथवा रस्त्यांत कोठें तरी झोपल्यामुळें थंडीनें गारतून मृत झाल्याचोंहि उदाहरणें एकण्यांत येतात ! गरिबागुरिबांकरितां अगदीं स्वस्त दराच्याही झोपावयाच्या जागा आहेत. दोघे दांघे किंवा तिघे तिघे मिळून एक पलंग भाड्यानें घेतात व झोपतात ! कांहीं खबदाडें अशीं आहेत कीं एका माणसासही रहावयास अपुऱ्या असणाऱ्या खोलींत सात सात जण सुद्धां राहातात. अशा ठिकाणांना Slums म्हणतात. हे लोक तुटकें किंवा एखादें ओढून टाकलेलें सिगोरेटचें थोटुक मिळालें तर तेवढ्यावर सुद्धां समाधान मानतात. हे लोक काऱ्याच्या पेठ्या अगूर बुटाच्या लेसेस हातांत धरून विक्रीत फिरतात. यांच्या जवळून कोणी जर एखादी वस्तु घेतली तर त्याच्या किंमतीच्या दुप्पट पैसे

त्याच्या हातांत टाकतात. गरीब आणि श्रीमंत या दोघांनाही खूष ठेवणें हा पाश्चात्य राष्ट्रांत राजकारणाचा एक मोठा डाव होऊन बसला आहे. इंग्लंडमध्ये श्रीमंत लोकांवर खूपसे कर आहेत. त्यांच्या चैनीच्या वस्तूंवरही कर असल्यामुळें त्यांच्याकडून बराच पैसा ओढिला जातो. मृत्यूनंतरही श्रीमंत लोकांच्या इस्टेटीचा कांहीं भाग सरकार घेतेंच.

गरिबांची सोय जर न केली तर हे लोक मोठें आंदोलन केल्याशिवाय राहात नाहीत. म्हणून यांना 'डोल' (खाण्यापिण्याची मदत) देण्यांत येते. पुअर-लॉचा प्रचार असल्यामुळें या कायद्यानेंही गरिबांना मदत दिली जाते. Unemployment Bureau आहेत यांत बेकार लोकांकरतां फंड जमा केलेला असतो. बेकारांनीं यावें, मेबर व्हावें. यांना काम मिळवून देणें हें या संस्थेचें काम असतें. कामावर असतांना मजुरीचा कांहीं ठराविक हिस्सा या फंडांत जमा होतो व काम नसेल तेव्हां यांतून मदत केली जाते. काम मिळालें म्हणजे बेकारांनीं कामावर गेलेंच पाहिजे. नाहीतर वरील संस्थेतून नांव काढिलें जातें. असें म्हणतात कीं डॉक्टरचें खोटें सर्टिफिकेट पाठवून कामावर न जातां घरीं बसून बेकारीची मदत खाणारा एखादा चुकारतद्दही नजरेस पडतो !

म्हातारपणामुळें काम होत नसेल तर अशांच्या साठीं, 'Old age pension' ची व्यवस्था आहे. याशिवाय विधवांना 'Widows pension' ही मिळतें. एकंदरीत येथील सरकारकडून म्हाताऱ्यांना, विधवांना, बेकारांना व गरिबांना केवढी मदत केली जाते हें यावरून दिसून येईल. आपल्याकडे त्यांचा आधार म्हणजे परमेश्वरच !

हाइडपार्क

मार्बल-आर्च मधून एक रस्ता ओलांडून गेलों म्हणजे आपण हाइडपार्क गार्डन्समध्ये जातो. येथे बाग कांहीं मोठीशी नाही पण हिरवळीची सुंदर मैदानें असून मधूनमधून चांगल्या वाटा तयार केलेल्या आहेत. रविवारची संध्याकाळ म्हणजे अत्यंत आनंदाची वेळ ! सर्व कामकरी वर्गांना दर शनिवारी आठ-चड्याचा पगार मिळतो. पुष्कळ लोक या पैशांतील मोठा भाग पिण्यांत आणि चैन करण्यांत खर्च करून टाकतात. सुंदर कपडे घालून स्त्री-पुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी फुलपांखरांप्रमाणें इतस्ततः विहरत असलेल्या दिसून येतात. या ठिकाणीं

हातांत हात घालून हंसत खिदळत असलेले हे लोक पाहिले म्हणजे यांच्या प्रेमसागराला जणू भरतीच आली आहे की काय असें वाटू लागतें !

असें म्हणतात की, या ठिकाणी वाटेल त्या पार्लमेंटरी पुढ्याची वाटेल तशी टीका करून वाटतील तेवढे शालजोर्डीतील * * मारण्याची पुरातन कालापासून कायद्यानें परवानगी दिली आहे ! आणि म्हणूनच रविवारी हाइड-पार्कमध्ये फुटकळ वक्त्यांच्या व्याख्यानांची गर्दी चाललेली असते दर ५-५० पावलांवर प्लॅटफॉर्म उभा करून कोणा तरी वक्ता मोठमोठ्या लोकांवर घसा फोडफोडून तोंडसुख घेत असलेला दिसून येतो. व्याख्यानांत फारसा अर्थ नसतो पण ऐकत रहावयास मात्र मौज वाटते. एका प्लॅटफॉर्मवर हिंदुस्थान-संबंधीही जोरदार भाषण चालू होतें. वक्ता जीव तोडून तोडून बोलत होता. लोकही मधून मधून प्रश्न विचारून त्याला उल्लसित करीत होते. आम्ही मनांत म्हटलें, का बाबा, उगीच शिरा ताणतोस, अशांनें थोडाच हिंदुस्थानचा प्रश्न सुटणार आहे ?

हाइडपार्क मधून थोडे पुढें गेलें असतां ' सर्पटाइन लेक ' (नाग तलाव) लागतो किनाऱ्यांवर भाड्यानें नावा मिळतात. गुलद्वारी लोक या नावा भाड्यानें घेऊन दीडदोन तास वल्हवीत फिरतात. अशा तऱ्हेनें हाइडपार्क पाहून मी निवासस्थानीं परतलों.

लंडनचे बॅरिस्टर विहक्टर एव्हन नांवाचे गृहस्थ आमच्या युनिव्हर्सिटींत पार्टी-ट्राइम प्रोफेसर होते. यांना नं. ४ पेपर बिल्डिंगज्मध्ये मी भेटावयास गेलों. इकडील प्रोफेसरही फारच थट्टेखोर असतात असें वाटतें. लंच वगैरे झाल्यावर त्यांनी मला लंडन हायकोर्ट दाखवावयास नेलें. तेथें लॉर्ड रीडिंग चीफ जस्टिस यांचा इजलास दाखवीत असतांना मला हळूच उचलून लॉर्ड रीडिंग यांच्या खुर्चीवर बसविलें व ते म्हणाले की, " कांहीं सांगतां येत नाही, कदाचित तूंही हिंदुस्थानांत चीफ जस्टिस होशील ! " अर्थात् कोर्ट बंद होतें ! मला प्रोफेसरसाहेबांचें हंसूं आलें व मी Thanks एवढेंच म्हटलें.

मी लंडनला जेथें उतरत असे त्या लँडलेडीचा पति महायुद्धांत मृत्युमुखी पडला होता. हिच्या घरीं मॅटल पीसवर जर्मनशिपायाचें एक तुटकें मोडकें हेल्मेट (शिरस्त्राण) ठेवलें होतें. तें दाखवीत ती म्हणे, " जर्मन शिपाई अतिशय निर्दय व क्रूर ! त्यांच्या क्रूरपणाला अंतच नाही. " असें म्हणून

तिनें एका लहान सळईच्या खालच्या बाजूस असलेले भोंवरे दाखविले. भोंवऱ्यांच्या खाली अणकुचीदार तीक्ष्ण खिळे होते. ती म्हणाली, “ हे पहा, शाळा सुटावयाच्या वेळीं विमानांतून पोर्तीच्या पोर्ती असले भोंवरे जर्मनलोक लहान मुलांवर टाकीत. यामुळे कित्येक मुलांचीं डोकें फुटून त्यांचा अंत झाला व कित्येक जखमी झाली. ” बाईच्या बोलण्यावरून सहज दिसून आले कीं अजून जर्मन लोकांसंबंधी इंग्रज लोकांत तेढ आहे ! असें म्हणतात कीं, तरुण तरुणांचें बेफाम वर्तन, पिण्याच्या व्यसनाचा अतिरेक वगैरे अवगुण महायुद्धानंतरच येथे फार पसरले आहेत.

थोड्या दिवसानंतर लंडनसंबंधी अनुकूल प्रतिकूल मते बनवीत वेत्सला अंबर येथे परत फिरलों.

लढाऊ जहाज

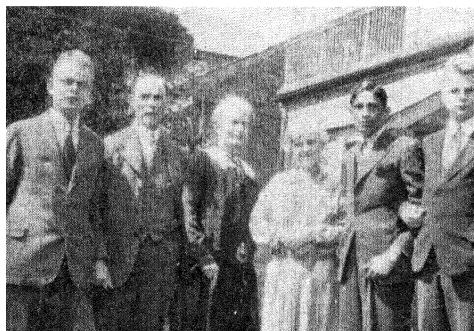
उन्हाळ्याची सुटी अजून संपली नव्हती. अंबरला हवा उन्हाळ्यांत फारच चांगली असते म्हणून इंग्लंडांतील पुष्कळ लोक येथे महिना दीड महिना येऊन राहातात. अशा वेळीं लोकांना दाखविण्याकरितां सरकारचें एक लढाऊ जहाज दूरवर समुद्रांत ठेवले होते. तिकिट काढून आम्ही जहाज पहावयास गेलों. या जहाजावर उभें राहिल्यानंतर आमचा हिंदुस्थान देश आरमाराच्या बाबतीत किती लुळा पांगळा आहे याची प्रत्यक्ष कल्पना आली. जहाजाच्या सर्व बाजूंनीं भल्या मोठ्या लांब पल्ल्याच्या तोफा रोखून ठेविलेल्या होत्या. तसेंच कोपऱ्यांवर दुर्बिणी उभ्या करून ठेविल्या होत्या. चार सर्चलाइटचे दिवे होते. सर्वांत आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे बोटीच्या तळमजल्यांत १० विमाने ठेवलेलीं होती. बटन दाबतांच एक एक विमान तळमजल्यांतून डेकवर येई व तेथेंच वर आकाशांत उडविण्याची व्यवस्था होती. सर्वांत वरच्या मजल्यावर वायरलेसची व्यवस्था होती. तसेंच आकाशांत जर एखादें शत्रूचें विमान उडत असलें तर त्याचा सूक्ष्म ध्वनि व दिशा दाखविणारें यंत्र ठेविलेले होते. आम्ही या लढाऊ जहाजाच्या तळमजल्यांतही गेलों होतो. या ठिकाणीं पाण्यांतून शत्रूच्या सबमरीनला टारपेडो सोडून फोडण्याचें तोफेसारखें यंत्र होते. लढाऊ जहाज पाहून आम्ही परत फिरलों. रात्रीं आठाला जहाजावरून सर्चलाइटचा प्रकाश गांवावर पाडला. सर्व समुद्रकिनारा दिवसासारखा स्पष्ट दिसत

होता. एवढेच नव्हे तर एक दांड मैलावरून पाडलेल्या प्रकाशांत वर्तमानपत्रही स्पष्ट वाचतां येत होतें. आकाशांत दूरवर प्रकाशाचे पट्टे एकमेकांना छोटून जात; तसेच ते समुद्राच्या पाण्यांतही जेव्हां घुसत तेव्हां मासेसुद्धां स्पष्ट दिसत. या जहाजांतील बारीक सारीक महत्त्वाच्या जागा दाखवीत नाहींत. त्याचप्रमाणें जवळून फोटो घेण्याचीही मनाई होती.

वेलसचा पश्चिम किनारा

वेलसचा पश्चिम किनारा फारच सुंदर आहे. कांहीं छोटीं मोठीं बंदरें आहेत. अशा ठिकाणीं मैराच्या मैल समुद्र किनारा बांधून काढला आहे. मात्रे वर्ग-बंधु मि. रॉडरिक बोवेन (आतां १९४५ मध्ये पार्लमेंटचे मेंबर झालेले) यांच्या बरोबर मोटारीतून पश्चिम किनाऱ्यावर जवळ जवळ ३०० मैल प्रवास करण्याची सोधि आली होती. ऑगस्टच्या ३१ ता. ला आम्ही निघालों. खरें पाहूं गेल्यास वेलस डोंगराळ प्रांत आहे. डोंगरावरील हिरवीगार कुरणें फारच मनोरम वाटतात. या कुरणांवर मेंढ्यांचे कळपचे कळप चरत असलेले दिसतात. येथील मुख्य धंदा लोंकरीचा आहे. वेलस लोंकर जगप्रसिद्ध आहे. दक्षिण वेलसमध्ये व्होंडा व्हॅलीमध्ये कौळशाच्या उत्कृष्ट खाणी आहेत. उत्तर वेलसमध्ये खेडीं विरळ तर दक्षिणेंत शहरें वसलेलीं असून लोकसंख्याही जास्त आहे. कार्डिफ, स्वानसी, न्यू पोर्ट हीं नांवाजलेलीं बंदरें आहेत. कार्डिफ बंदरांतून वेलस कौळसा जगांतील अनेक देशास पोचविला जातो. पुढें दुसऱ्या वर्षी १९३२ मध्ये Llangranog (ख्लान ग्रॅनोज) Tenby North Beach आणि Goscar Rocks पाहिलें. १९३१ च्या सप्टेंबर महिन्यांत मी ब्लॅकपूल येथील रोषणाई पाहण्यास गेलों होतों.

वेलसमध्ये ब्लॅकपूल हें ठिकाण पाहण्यासारखें आहे. येथील ५-७ मैलांचा समुद्रकांठ तीन पायऱ्यांनीं घाटवजा बांधून काढला आहे. प्रत्येक पायरी म्हणजे मोठीं सडकूच ! संध्याकाळीं यावरून मोटारी जा ये करितात समुद्रकांठावर ठिकाठिकाणीं स्नानाकरितां बाधस आहेत, आणि समुद्रकांठावरच्या प्लोकडोल रस्त्यावर भलें मोठें नृत्यालय आहे. शहराच्या मधोमध एक लोखंडी फारच उंच असें टॉवर आहे. हें टॉवर फ्रान्समधील इफेल टॉवरच्या अर्तीवर बांधलेलें आहे. लिफ्टमधून यावर जावें लागतें. येथून रात्रीच्या वेळीं

ब्लॅकपूलची शोभा फारच अवर्णनीय दिसते ! उन्हाळ्यांत दरवर्षी २० दिवस येथे आरास करण्यांत येते. सर्व ट्रॅम्सना हिरवे, निळे, पिवळे इ रंगांचे विजेचे दिवे लावलेले असतात. शहरांतून जागोजागी रंगीत दिव्यांच्या मोठमोठ्या कमानी उभारून त्यांतून मध्यभागी कृत्रिम फळाफुलांच्या मोठमोठ्या परब्या लटकत असतात ! लोक हौशीने आपल्या वाहनांसही रंगीत दिवे लावतात. बागेतून रंगीत प्रकाशाचे जोरदार किरण झाडांवरून सोडतात. अशा तऱ्हेने झाडांची पानेसुद्धा रंगीबेरंगी दिसतात. कोठे सुशोभित हौदांचे पाणी केशरी दिसते तर कोठे नाना रंगांचे फवारे या हौदांवर उडत असलेले दिसतात. बाथमधून पाण्यांच्या तळांतून असेच रंगीत दिवे ठेवलेले असल्यामुळे नाना-रंगांचे पाणी मोठे सुंदर दिसते एकाच नमुन्याच्या फुलपांखराचे वांस पंचवीस सांचे एकापुढे एक ठेवून प्रत्येक सांच्याचे दिवे चटचट लावले आणि विझविले असतां मोठे रंगीत फुलपांखरू उडत असल्याचा भास होतो. अशा तऱ्हेची निरनिराळी चित्रे ठेवली होती. सर्वांत मजा अशी की, वर विमाने उडत असून त्यांतूनही रंगीत सर्चे-लाइटस् सर्व शहरावर पाडले जात. ही शोभा टोंवरवर उभे राहून एकसमयावच्छेदकरून पाहिली असतां .क्षणभर स्वर्गाय-सौंदर्य-दर्शनाचा लाभ झाल्याप्रमाणे वाटते.

ब्लॅक-पूल पाहून आम्ही परत अंबर येथे येऊन पोहोचलों. अजून सुटांचे दिवस संपले नव्हते. एक दोन वर्षांपासून माझी आणि मि. पाडी यांची फारच गद्दी जमत चालली होती. हे गृहस्थ Doctor of Divinity चा अभ्यास करीत होते. फावल्या वेळी हिंदुधर्माची माहिती गोळा करण्यास ते माझ्याकडे मधून मधून येऊन बसत असत. मि. पाडी यांचा स्वभाव फार मनमिळाऊ असल्यामुळे यांच्याशी गप्पा करण्यांत वेळ मजेंत जाई. धार्मिक अभ्यास केल्यावर आपली नेमणूक हिंदुस्थानांत करवून घेण्याचा त्यांचा विचार होता. म्हणून माझ्याकडून त्यांनी हिंदी शिकून घेण्याचे ठरविले. मि पाडी यांना हिंदी धुळाक्षरे लौकर येईनात. पण इंप्रजांतून हिंदी शब्द लिहून यांना शिकविणे सोपे जाईल असे वाटून तसे सुरू केले. एक दोन महिन्यांतच 'आप कैसे है, आपका नाम क्या है, अशी लहान लहान वाक्ये बोलण्यापर्यंत त्यांची प्रगति झालेली पाहून मलाही आनंद होऊ लागला. भेटीनंतर प्रथम चार सहा वाक्ये हिंदीतूनच बोलण्याचा आम्ही परिपाठ ठेवला होता. हे गृहस्थ मधून मधून

मला अंबरच्या पार्सनकडे घेऊन जात. पार्सन २४ तास ख्रिस्ती धर्माची महती माझ्यापुढे गात असत व शेवटी ठराविक वाक्य उच्चारित की, ' ख्रिस्ती झाल्या-शिवाय स्वर्ग मिळत नाही. ' मी ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घ्यावी म्हणूनही कदाचित् ल्याचा प्रयत्न असावा. मीही त्या वाक्याचे उत्तर एकच देत असें की, ' तुमचा परमेश्वर मोठाच चमत्कारिक दिसतो. याने स्वर्गाच्या दाराला भुळे मोठे कुलूप लावून दारावर एका ख्रिस्त्यालाच बसविले आहे असें दिसते, व ज्याच्या हातांत ख्रिस्तांचे तिकिट असेल त्यासच स्वर्गांत प्रवेश मिळत असावा. बुद्धधर्मा, मुसलमानधर्मा, हिंदु व तसेच इतर धर्मा लोक या दारांतून जाऊ शकत नाहीत यावरून तुम्ही जो परमेश्वर मानला आहे तो फारच पक्षपाती दिसतो. ' यावर त्याचेकडून कांहींच उत्तर येत नसे. धार्मिक लोकांत थोडेसे वावरल्याबरोबर १९२९ च्या तिसऱ्या आठवड्यांत इंग्लंडातील ख्रिस्ती धर्म परिषद अंबर येथे भरली होती त्याचे आमंत्रण येऊन थडकले ! मी परिषदेस नियमाने जाऊन बसू लागलों. इतकेच नव्हे तर १५ मिनिटे बोलण्याचाही योग आला. १५ मिनिटांत हिंदुधर्मावर काय बोलणार ? पण मी असे पाहिले की, माझ्या ज्ञानाच्या मानाने १५ मिनिटे सुद्धा मला बोलतां येईल की नाही शंकाच. कसा बसा १५ मिनिटे मी बोललों. " हिंदुधर्मातील आश्रम-व्यवस्था आणि स्त्रियांचा दर्जा ' येवढ्या दोन मुद्यांवर माझे भाषण होते. आम्ही ' स्त्रियांना जनावरांप्रमाणे वागवितो अशी कांहींच लोकांची मते होती. त्यांना माझी १०१५ वाक्ये ऐकून पराकाष्ठेचा विस्मय वाटला. परिषद संपल्यावर माझ्यावर हजारों प्रश्नांचा भडिमार होऊ लागला. मी मनांत म्हटले आपण स्वामी विवेकानंदांचा आविर्भाव आणला हे कांहीं बरे केले नाही. आता निस्तारणे कठीण ! मग कांहींना प्रश्नांची उत्तरे देऊन व ' रचा प्रभू ' हे पद खड्या सुरांत म्हणून दाखवून व त्याचा अर्थ सांगून तेथून पळ काढला. जातां जातां सर्वांनी मोठ्या प्रेमाने बायबलची एक सचित्र प्रत माझ्या हातांत दिली. कांहींना माझा Autograph घेतला. मला महापुरुष झाल्यासारखे वाटत होते ! एवढे मात्र खरे की, मला अजूनही वाटते की चांगले धार्मिक ज्ञान करवून घेऊन आपल्या धर्माची माहिती देण्यासाठी पुन्हा एकदां विलायतेस जावे.

प्रत्येक धर्मांत निरनिराळ्या चालीरीति असतात. त्यांना आपण कधीही हसू नये. एक गोष्ट मला आठवते. मी ज्या घरांत रहात होतो. तेथील

मालकाचें देहावसान झालें. हिवाळ्याचे दिवस होते. घरांतील लोकांनीं जवळ जवळ ८-१० दिवस प्रेत घरांच ठेवले. रोज कांहीं लोक येऊन दर्शन घेऊन जात. पण आपल्याकडील लोकांप्रमाणें कोणी मोठ्यानें रडत नाहींत अथवा छाती बडवून घेत नाहींत याचें मला नवल वाटलें. नुसता हातरुमाल काढून धुसपुसत होते. अर्थात् दुःख तर होणारच पण त्याचा देखावा करीत नाहींत. घराच्या खिडक्यांवर काळे पडदे टाकलेले असत, परंतु घरांत रोजचे व्यवहार व्यवस्थित चालू होते. आपल्याकडील सुतकाच्या पद्धतीसारखी इकडे पद्धत नाहीं. अखेरच्या दिवशीं मात्र तेथील पाद्री येऊन मृताचें, त्याच्या वडिलाचें आज्ञाचें वगैरे नांवें व रहाण्याच्या ठिकाणचें नांव वगैरे म्हणून, मृतात्म्याच्या शांतीसाठीं कांहीं मंत्र उच्चारून मृताच्या पेटीस शेवटचे खिले ठोकावयास आरंभ केला. यावेळीं मात्र मृतांचे आप्तेष्ट मोठमोठ्यानें हुंदके देऊं लागले. मृतास, उत्कृष्ट तऱ्हेचा काळा सूट घातला होता. स्मशानयात्रेच्या वेळीं पेटी गाडीवर ठेवण्यांत आली. वाटेंत ओळखीचे लोक भेटले म्हणजे पुष्प-वर्तुळें Wreaths या पेटीवर ठेवीत. स्मशानांत प्रेतास पुरावयाची जागा भाड्यानें घ्यावी लागते व त्यावर वार्षिक करही द्यावा लागतो. याचें मात्र आश्चर्य वाटलें. असो.

इंग्लंडमधील शेवटचे दिवस

माझी LL. B. ची परीक्षा २ एप्रिल १९२८ ला संपली होती. अजून निकाल लागला नव्हता. तीन महिन्यांची सुटी होती. मला आतां एकच काळजी राहिली होती. ती म्हणजे बॅरिस्टरीचा कोर्स संपविणें. बॅरिस्टरीच्या टर्म भरावयास न चुकतां मी लंडनला जात असें. जून महिन्याची टर्म भरावयास मी लंडनला गेलों. टर्म भरणें म्हणजे (Dinner) खाना खणें ! LL. B. चा व बॅरिस्टरीचा अभ्यास एकच असल्यामुळें युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांस अशा रीतीनें टर्मस् भरून परीक्षेस बसतां येतें. लंडनला गेलों म्हणजे एखादें चांगलें नाटक अथवा सिनेमा पहावयाचा हा माझा कार्यक्रम ठरलेला होता. सिनेमा पाहून परत फिरणार, पण रात्रीच्या गाडीला अजून दोन तास अवकाश होता. एका मित्रानें सुचविलें की, स्टेशनजवळ न्यूजरील दाखवितात. तेथें बसावें व ट्रेनची वेळ झाली म्हणजे तेथून उठून ट्रेन गांठावी

ते एक मूकचित्रपटाचें अति लहान असें थिएटर होतें. तेथे जाऊन बसलों व नंतर रात्रीची ट्रेन गांठली. माझ्याबरोबर अर्ध्या वाटेपर्यंत एक वेल्श मित्र होता. त्यामुळे आगगाडीतील रात्रीचा वेळ गप्पासप्पांत निघून गेला व सकाळीं अंबरला पोहोचलों. सकाळीं घरी जाऊन टपाल हातीं घेऊन फोडलें तां पुण्याहून कधीं न येणारा 'ज्ञानप्रकाशचा' अंक जून १९३२ च्या तिसऱ्या आठवड्यांत माझ्या हातीं आला. वाचून पाहतां तां त्यांत माझ्या वडिलांच्या प्रेतयात्रेची बातमी ! आणि डॉ. परांजपे यांचें स्मशानभूमीवर भाषण ! माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. डोळ्यांसमोर काजवे चमकूं लागले. मला कांहीं सुचना. रडूं लागलों ! परदेशांत दुसरें काय करणार ? माझ्या मालकिणीं पुष्कळ समजाविलें. तसाच उठून पत्र वगैरे आहे किंवा काय हें पहावयास कॉलेजांत गेलों. माझे चित्त ठिकाणावर नव्हतें. कॉलेज बोर्डवर एक तार व एक माझ्या वडील बंधूंचें पत्र होतें. 'तारेनें पैसे पाठविले आहेत. ताबडतोब हिंदुस्थानास परत यावें' एवढाच मजकूर होता.

मनुष्याचें जीवन पूर्ण सुखाचें कधींच असूं शकत नाहीं असें वाटतें. जगांत जर दुःख नसतेंच तर सुखाची किंमतच राहिली नसती, म्हणूनच परमेश्वर मधून मधून दुःखाच्या डागण्या देतो कीं काय कोण जाणे ! इंग्लंडमध्ये मला सौख्यमंदिराच्या शिखरावर असल्यासारखें वाटत होतें. तो आनंद एकदम रसातळाला गेल्यासारखें वाटलें. माझा आधारच तुटला ? त्याबरोबरच विलायतची यात्राही संपुष्टांत आली. शिक्षणही आटोपलें. विलायतेस जावयाचें जसें एकाएकीं ठरलें तसेंच तेथून निघावयाचेंही एकदमच ठरवावें लागलें. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यांतच इटालियन लाइट ट्रिस्टिनो कंपनीस तारेनें जागा राखून ठेवावयास कळविलें होतें. 'व्हिक्टोरिया' बोटींत जागा मिळाली. अंबरहून मला पाठविण्यास डॉ. शिरनामे माझ्याबरोबर लंडनपर्यंत मुद्दाम आले. त्यांनीं मला बराच धीर दिला. अगदीं निघावयाच्या दिवशीं प्रो. व्हिक्टर एव्हन्स यांनींही येऊन बराच धीर दिला.

परत हिंदुस्थान

हिंदुस्थान सोडून जातांनाचें संपूर्ण वर्णन मीं केलें आहे. हिंदुस्थानांत परत तांना एकतर कांहीं विशेष घडलेही नाहीं आणि दुसरें असें कीं, नवीन

काही पहावें अशी माझी मनस्थितीच नव्हती. परत येतांना कॅले, पॅरिस, जिनेवा या मार्गानें मी आलों.

ऑबरएस्टविथवर मी एक शेवटची नजर टाकली. या गांवांत मी ४ वर्षे घालविली असल्यामुळें त्या गांवासंबंधी फारच आपलेपणा वाटत होता. यापुढें हें सर्व स्वप्नवत् होणार या भावनेनें मी या गांवास शेवटचा प्रणाम केला. जुलै १९३२ च्या पहिल्या आठवण्यांत मी इकडे येण्यास निघालों. स्टेशनवर मित्र-मंडळींनीं निरोप दिला, हस्तांदोलनें झालीं, माझ्या लॅडलेडीनें व घरच्या मंडळींनीं माझी भराभर चुंबनें घेतलीं आणि 'पुढील प्रवास सुखाचा घडो' असे आशीर्वाद दिले. गाडीनें शिटी दिली व मी तेथून लंडनला आलों. लंडन ते मुंबईचा पॅसेज मी तारेनें बुक केला होता. लंडनमधील कांहीं मित्रमंडळींची भेट गांवरस्ट्रीटमध्ये असलेल्या वाय्. एम्. सी. ए. मध्ये झाली. वडिलांच्या निधनाच्या बातमीमुळें माझे मन मुळींच स्थिर नव्हतें. जातांना ज्या मार्गानें गेलों तसाच लंडन ते फोक्सटन व तेथून पुढें छोट्या जहाजांतून कॅले येथें पोहोचलों. कॅले येथें माझ्या सामानाची तपासणी झाली. तेथून पॅरिस गांठलें. पॅरिस येथें दोन स्टेशनें आहेत. गारदे नॉर आणि गारदेलिय. पॅरिसहून पुढें जिनेवा बंदरावर आलों. पॅरिसला फक्त एक रात्रीचा मुक्काम केला. संध्याकाळीं गार्देनार स्टेशनवर पोहोचलों. पॅरिस बघावयाची माझी इच्छा होती. पण ती तशीच राहून गेली. मोटार ठरवून मोटारींतून संध्याकाळीं गांवांत एक चकर मारली. इंग्रजी भाषा येत असलेल्या स्टेशनजवळच्या एका हॉटेलांत मुक्काम ठोकला. भोजना-नंतर एक फेरफटका मारावा या उद्देशानें रस्त्यावर आलों. दहा पांच मिनिटें चालून गेल्यावर एक हिंदुस्थानी गृहस्थ भेटले. मला वाटलें, बरें झालें. गप्पा-मारण्यांत तरी बेल जाईल. मला खरोखरच फार सुसंधि वाटली. कारण परदेशांत आपला मनुष्य पाहिला म्हणजे मनुष्य त्याच्याशी फार आपलेपणानें वागतो. परंतु वरील गृहस्थासंबंधी अनुभव मात्र वाईट आला. हा हिंदुस्थानी गृहस्थ पॅरिसमध्ये कुंठिणखान्याच्या एजंटचें काम करित होता. मी मनांत म्हटले वारे ! भारतभूच्या सुपुत्रा ! परदेशांत चांगला धंदा चालविला आहेस ! हा गृहस्थ मला पॅरिसच्या वेश्यागृहांचीं बर्णनें सांगू लागला. रूजस्ट्रीटवर चला. तेथें तीन तीन मजली इमारती नम तरुण स्त्रियांनीं गच्च भरलेल्या आहेत. आंत पाऊल ठेवल्याबरोबर आंतली व्यवस्थापिका सुद्धां तुम्हांत नम

दिसेल. दारांतच तुमचे कपडे उतरून घेण्यांत येतील, मग तुम्हीं नंदनवनांत असल्यासारखे तुम्हांस वाटेल. मी तेथें नेऊन तुम्हांस सोडतो व परत तुमच्या घरां मोटारींतून आणून सोड्दीन. मला फक्त ४० फ्रँक्स या म्हणजे झाले. तेथें तुम्हांस जास्त खर्च येणार नाही. जवळ जवळ ४० फ्रँक्स पडतील. फारच सुंदर तरुणी पसंत केलीत तर ५० फ्रँक्स पडतील एवढेंच. याठिकाणी पॅरिस मधील मोठमोठ्या घराण्यांतील मुली सुद्धां घरून पळून येतात. अमुक मैत्रिणीकडे ४ दिवस जाऊन येते अशा घरीं थापा देऊन या गृहांतून राहातात आणि आपली विषयवासना तृप्त करून घेतात. वगैरे सांगून तो शक्य तेवढें माझे मन वळवूं लागला. हा परका गृहस्थ मला भुतासारखा वाटला. त्याला चट-दिशीं नमस्कार ठोकला व मी आपल्या हॉटेलांत येऊन विचार करूं लागलों. हेंच का पॅरिस कीं जेथें रूसोसारखे मोठमोठे क्रांतिकारक ग्रंथकार निर्माण झाले !

पॅरिसहून सकाळची गाडी गांठून जिनेवा बंदरावर गेलों. दुपारचे १२ वाजलें होते. सामानसुमान स्वतःच बोटीवर पोचतें केलें. बोट सुटावयास तीन चार तास अवकाश होता. पोटांत कावळे ओरडूं लागले. कोठें जावें, काय खावें, आमची इंग्रजी भाषा लंगडी पडली. जिनेवा बंदराजवळ मार्केट होतें. सरळ मीं मार्केटांत घुसलों. पिकलेले १०-२० जरदाळू घेऊन खाण्याचा सपाटा चालविला. सर्व युरोपियन लोक माझ्या भोंवतीं उभें राहून हंसत होते. त्यानंतर एका हॉटेलांत ब्रेड आणि चहा ढोसला व बंदरावर आलों. हें बंदर दुमजली बांधलेलें आहे. मोठ्या इमारतींना जसा पोर्चे असतो तसाच बंदराचा पुढचा भाग आहे. तेथून बोटीवर सहज जातां येते. माझी एस्. एस्. विह्कटोरिया इटालियन बोट तयार होती. मीं जाऊन माझी केबिनरूम गांठली. ही बोट पिलसना बोटीपेक्षां मोठी होती व क्रूडऑइलवर चालणारी होती. म्हणून बोटीवर धुराचें नांव नव्हतें व पिलसनापेक्षां वेगानें जाणारी होती. या बोटावर हैब्रावादचे मि. गेही व मि. बी. रंगारेड्डी एकसाहज ऑफिसर भेटले. ते माझ्या वडिलांचे मित्र होते. वडिलांच्या निधनाचें वर्तमान त्यांना समजलें तेव्हां त्यांनाही फार वाईट वाटलें. व जिनेवा ते मुंबईपर्यंत त्यांनीं मला फारच प्रेमानें वागविलें. माझे तिकीट दुसऱ्या वर्गाचें असूनही ते मला दिवसभर आपल्या बरोबर पहिल्या वर्गांत बसवून घेत असत. वाटेंत इटलीमध्ये जावयाच्या

अगोदर व्हेसुव्हियस नांवाचा ज्वालामुखी पर्वत आम्ही दुर्बिणीतून पाहिला. श्री. रंगरेड्डी साहेबांची इच्छा पॉपिआ शहर पहाण्याची होती. त्यांनी मला शहर बघावयास चलय्याचा आप्रह केला. परंतु मला कांहीही पहावयाचें नाहीं असें त्यांना सांगितलें. परंतु त्यांनी मोटार ठरवून मला बलेंच शहर बघावयास नेलेंच. पॉपिया शहर पुरातनकालीं भूकंपाचे धक्के खाऊन जमीनदोस्त झालें होतें. तें शहर पुराणवस्तु-संशोधकांनीं उकरून काढलें आहे. येथील पुराणवस्तु संग्रहालय फारच पहाण्यासारखें आहे. आमच्याबरोबर कांहीं इटालियन मंडळी होती. हे लोक मोठे गानप्रिय वाटले. गेअटरवर भराभर गाणीं म्हणूं लागले. फ्रेंच लोक आणि इटालियन लोक मोठे भावनाप्रधान ! रस्त्यांतून त्यांच्या ओळखीची मंडळी भेटली कीं हे भराभर एकमेकांचीं चुंबनें घेतात आणि खूप मोठ. मोठयानें बोलतात. कांही इटालियन तर अगदीं आपल्याकडील पद्धतीप्रमाणें आलिंगन देतात. इटलीच्या रस्त्यावरून जात असतांना आम्हांला हिंदुस्थानांतच असल्याचा भास होई. इकडील बऱ्याच स्त्रिया केशकर्तन करीत नाहींत. येथील माणसें ठेंगू व थोडी गवाळी भासली. पॉपिया येथील वस्तुसंग्रहालयांत पुतळ्यांचाच भरणा आहे. हे पुतळे व शहर लाव्हा रसाखालीं दडल्यानंतर उत्खनन करून काढिलेले आहे. दिवेलीवणी, पंचपात्रीं वगैरे पाहून घटकाभर वाटलें कीं हिंदी संस्कृति यथार्थत पोहोंचली असावी. लाव्हाच्या रसांतून खरडून काढलेलें एक भलेमोठें कुत्रेही बघावयास मिळालें. तसेंच गॅडिएटर म्हणजे पहिलवानही मुठी वळवून उभा असलेला जसाच्या तसा खणून काढून ठेविला आहे. त्याचप्रमाणें प्रस्तित्रेदना होत असलेली स्त्रीही जशीच्या तशी लाव्हा-रसांतून काढून ठेवलेली आहे. हीं चित्रें पाहिलीं तेव्हां आमचीं मने थरारून गेलीं. त्यानंतर आम्हीं सर्व शहर पाहिलें. मोठमोठीं जीर्ण सभागृहे, पूर्वीचीं नाटकगृहे, विलासमंदिरे व पार्लमेंटच्या धर्तीवर बांधलेली इमारत पाहिली. ग्रीक संस्कृतीचा विकास स्थापत्यशास्त्रांत केवढा झाला होता याचें प्रत्यंतर आलें. युरोपांतील आधुनिक मोठमोठ्या इमारती याच धर्तीवर बांधून काढलेल्या असाव्यात असें वाटतें. पॉपिया शहराच्या भरभराटीच्या कालीं येथें लिंगपूजेला महत्त्व असावें असें वाटतें. कारण तशा प्रकारचे बरेंचसें कोरीव काम येथें पहावयास मिळालें. दारूचे राजग

व पुरातनकालचीं वेश्यागृहे पण पहाण्यांत आलीं. या खोल्यांतून स्त्रियांना जाण्याची मनाई आहे. कारण या ठिकाणीं अतिशय गर्हणीय अशीं कोरीव कामें आहेत. पाँपियामधील जुने खांब, भिंती, प्रवेशद्वारें वगैरे पाहून मनाला फारच अचंबा वाटला. मी हिंदुस्थानांतील कृष्णदेवराय यांच्या नष्टस्मृति साम्राज्याची राजधानी अनागुंदी (हंपी) पाहिली होती. पाँपियांतील कांहीं ठिकाणें पहात असतांना हंपीस असल्याचा भास झाला. पाँपिया पाहिल्यावर वाटेंत संगमरवरी दगडाचे पुतळे करण्याचा कारखाना पाहिला. आठवणीकरितां म्हणून येथील कांहीं वस्तु खरेदी करून आम्ही स्टीमरवर परतलों. स्टीमरनें १४ जुलै १९३२ ला मुंबई शहर गांठलें. मुंबईस बॅलार्डपीअरवर उतरलों. माझें मन फारच खिन्न झालें होतें. जातांना केवडा उत्साह वाटत होता, पण आज मी माझ्या मातृभूमीवरच एका परक्या माणसाप्रमाणें उतरलों. कारण पितृनिधनानें मला सारखें पोरका झाल्यासारखें वाटूं लागलें होतें. माझा सर्व आधार तुटला होता. मुंबईहून हैद्राबादेस मी कसा येऊन पोहोचलों याचें तुझां मला भान राहिलें नाहीं.

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

१ फुलें आणि दगड (आ. दु)	१
२ घाट्याबाहेर (")	३
३ पहिली लाट (")	३
४ स्त्री आणि पुरुष (")	२
५ सूर्यकमळें (")	२॥
६ कालचीं स्वप्ने	३
७ आजचीं स्वप्ने	३
८ कलिका	२॥
९ मृगजळांतील कळ्या	२॥
१० सुवर्णकण	२॥
११ सोनेरीसावल्या	
१२ मंजिऱ्या	२॥
१३ सायंकाल (आ. दु.)	२॥
१४ अविनाश	१॥॥
१५ मंदाकिनी	१॥॥
१६ कल्पलता	३
१७ आगरकर व्यक्ति आणि विचार	३॥
१८ सहा भाषणे	२
१९ फुलें आणि कांटे	२॥
२० मराठीचा नाटयसंसार	३
२१ हिरवा चांफा (आ. तिसरी)	५
२२ दोन ध्रुव (,,)	५
२३ उल्का (आ. ति.)	
२४ पहिलें प्रेम (आ. दुसरी)	३
२५ कौचवध (,,)	५
२६ पांढरें ढग (,,)	४॥
२७ जळलेला मोहर	३

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म (आ. दुसरी)	३
२ आस्तिक (,,)	३
३ संध्या	५
४ ना खंत ना खेद (कृष्णा हाथीसिंग)	५
५ सोन्या मारुती? (दु. आवृत्ति)	२
६ निळा पक्षी (आवृत्ति दुसरी)	२॥
७ गोड निबंध (भाग पहिला)	३
८ गोड निबंध (भाग दुसरा)	३
९ गोड निबंध (भाग तिसरा)	३

ग. त्र्यं. माडखोलकर

१ अवशेष	२
२ व्यक्तिरेखा	२॥
३ माझी नभोवाणी	२
४ नवे संसार (जप्त)	४
५ चंदनवाडी	६॥
६ नागकन्या	२
७ दोन तपें	५

ना. धों. ताह्यनकर

१ तात्या भा. १ ला (आ. दुसरी)	४
२ तात्या भा. २ रा	३
३ निवाडे भा. १ ला	२॥
४ निवाडे भा. २ रा	४
५ चकमकी	१॥
६ बच्चा नवरा	१॥
७ अनेक आशीर्वाद	३॥
८ दाजी भा. १ ला (आ. ति.)	३॥

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

१ बहणिभाऊ	-॥१-
१० संतु	२
वा. म. जोशी	
१ स्मृति-लहरी	२
२ विचार-लहरी	२१
३ विचार विहार	४१
चिं. वि. जोशी	
१ आणखी चिमणराव (आ. २री) ४	
२ वायफळाचा मळा („) ५	
३ नवें भारूड	२
४ स्टेशन मास्तर	२
५ नटश्रेष्ठ	-॥१-
दत्तु बांदेकर	
१ सख्या हरी (आ. दुसरी)	२
२ नवी आघाडी	१॥
३ तूं आणि मी	२१
४ नजरबंदी	२१
प्र. के. अत्रे	
१ साखरपुडा (आ. दुसरी)	२
२ ललित वाङ्मय	३॥
३ दूर्वा आणि फुलें	२१
ना. म. पटवर्धन	
१ हितपत्रें	३
२ वा. म. जोशी चरित्र	४१
द. र. कवठेकर	
१ अपुरा डाव	३
२ रेशमाच्या गांठीं	३
३ आभाळाची सांवली	८

अनंत काणेकर	
१ धुक्यांतून लाल तान्याकडे	३
(आ. दुसरी)	
२ पिकलीं पानें (आ. दुसरी)	१॥
३ उघड्या खिडक्या	१॥
काकासाहेब कालेलकर	
१ ब्रह्मदेवाचा प्रवास	१॥
२ भक्ति-कुसुमें	३
३ सामाजिक प्रश्न	३
य. दि. पेण्डरकर	
१ प्रापंचिक पत्रें	३
२ घायाळ	२
ना. ह. आपटे	
१ फसगत	१॥
२ साजणी	५
पु. य. देशपांडे	
१ नवें जग ?-	२॥
भाई वेके	
१ रॉयचरित्र-	१॥
वि. स. खांडेकर (परिचय लेखक)	
१ काव्यज्योति (आ. दुसरी)	१
आनंदीबाई जयवंत	
१ पारंब्या	२
रा. वि. फडतरे	
१ मृगया	४
लक्ष्मणराव संरदेसाई	
१ टांसळलेले बुरूज	२
प्रो. वि. ह. कुलकर्णी	
१ व्यक्तिचित्रें	२॥

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

शकुंतलाबाई परांजपे	
१ भिल्लिणीचीं बोरें	३
कृष्णाबाई मोटे	
१ मीनाक्षीचें जीवन	२१
र. गो. सरदेसाई	
१ चलतीं नाणीं	२
संपादक आचार्य भागवत	
१ वर्धा शिक्षण योजना	४१
रा. श्री. जोग	
१ सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध	८
वि. वि. बोकील	
१ बेबोची बहीण	३
संत्याग्रही	
१ ग्रह आणि तारे-	४॥
वि. म. भुस्कुटे	
१ स्टॅलिन-	३॥
२ आई (मॅक्सिम गॉर्की)	७
कमलाबाई टिळक	
१ आकाशगंगा	२॥
रामतनय	
१ साखरगोटी	५
ह. रा. महाजनी	
१ आपलें आर्थिक नियोजन	५
पं. क्षमा राव	
१ देणगी	२॥
गोपीनाथ तळवळकर	
१ मंगल धाम	३

श्री. किनरे	
१ प्रकृति दर्शन	५
प्रो. हेरॉल्ड लास्की	
१ राज्यशास्त्र प्रवेश	२
बाबुराव गोखले	
१ वारा फोफावला	२
प्रो. एम्. एल्. दांतवाला	
१ आपली राहणी	१॥
बापू गोखले	
१ निवड	३
अरविंद गोखले	
१ उन्मेष	२॥
रमातनय	
१ समाजजीवन	५
शिवलकर	
१ नाना पाटील चरित्र	१
एस्. एन्. आग्रवाल	
१ विद्यार्थ्यांसाठी विधायक कार्यक्रम	१
वियोगी हरी	
१ अंतराचे बोल	२॥
सौ. मालतीबाई दांडेकर	
१ वज्रलेख	
कुसुमावती देशपांडे	
१ मोळी	२॥
पट्टाभी सितारामय्या	
१ गांधी आणि गांधीवाद	३॥
विठ्ठलराव कोरटकर	
१ माझी विलायतची सफर	१॥

देशमुख आणि कंपनीची आगामी प्रकाशने

महात्मा गांधी

१ तेजस्वी तरुणी

नेताजी सुभाषचंद्र बोस

१ लाल किल्ला

वि. स. खांडेकर

१ अश्रु

२ बुद्ध आणि हिटलर

३ तिसरी भूक

४ वर्षाकाल

५ छाया भाग १-२

६ चार भिंती

७ दोन मन (आ. ति.)

८ बडी मां

९ चक्रवर्ति

१० वटपत्रें

११ '१९४२'

१२ उद्यांची स्वप्ने

१३ विसावें शतक

१४ अश्रु आणि हास्य

१५ माझ्या कादंबऱ्या

१६ बालुका

१७ तृणांकुर

१८ साहित्य साधना

१९ श्यामची पत्रें

२० तुरुंगांतील पत्रें

२१ गडकरी (व्यक्ति आणि वाङ्मय)

(दु. आ.)

२२ न लिहिलेली भाषणें

२३ तिसरा प्रहर

२४ चल ये राणी

ग. व्यं. माडखोलकर

१ तीन दिवस

२ माझे आवडते कवि

३ चक्रवर्ति उदयन

४ कांता (दु. आ.)

५ स्वप्नांतरिता

६ ऊर्वशी

७ उमरखय्याम

८ विलापिका

९ हें युद्ध

दत्त रघुनाथ कवठेकर

१ आपुलकीची झळ

२ ढगाआड

३ आग आणि पाणी

४ नितळलेल्या भावना

साने गुरुजी

१ आवडत्या गोष्टी १ ते १० भाग

गोपीनाथ तळवलकर

१ ४२ आणि नंतर

देशमुख आणि कंपनीची आगामी प्रकाशने

ना. धों. ताह्यनकर

- १ गुजाताई
- २ शेजारी
- ३ वडिलांचे सेवेशीं

प्र. के. अत्रे

- १ 'मी' कसा झालों ?
- २ ? (लघुकथा)

कृष्णाबाई मोटे

- १ अनामिकेची पूजा
- २ कलाक्षेत्रांत
- ३ मवाली
- ४ गुणाची पोर

काकासाहेब कालेलकर

- १ स्मरण यात्रा
- २ ? (पत्रें)

अनंत काणेकर

- १ काळे आणि पांढरे
- २ गिव्रानच्या कथा

चिं. वि. जोशी

- १ गुंड्याभाऊ
- २ दरबार कथा
- ३ लंकावैभव

४ आजीबाई

५ माणुसकी

दत्तु बांदेकर

- १ हिरवी माडी
- २ कवुली जबाब
- ३ मोहनिद्रा
- ४ गडी फू

शकुंतला परांजपे

१ चांदणी

पां. वा. गाडगीळ

१ (?) राजकीय निबंध

एम्. एल्. दांतवाला

१ गांधीवादाचा फेरविचार

एस्. एम्. जोशी

१ (?) राजकीय निबंध

अनंतूराव लिमये

१ दर्यापार

कुसुमाग्रज

१ समीधा

प्रो. कामत

१ नवें शिक्षण

* या खुणेची पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

